Wstęp

Cmentarz żydowski w Legnicy emanuje odrębną, zamkniętą w przestrzeni miasta, intrygującą estetyką. Inspiracją do napisania niniejszej pracy i do zbadania terenu legnickiego kirkutu był fenomen *ars sepulcralis* oraz wartość artystyczna macew. Impulsem, który skłonił mnie do zainteresowania się tym tematem był również fakt, iż cmentarz żydowski w Legnicy jest jednym z najlepiej zachowanych kirkutów na Śląsku, obok nekropolii przy ulicy Ślężnej we Wrocławiu (obecnie Muzeum Sztuki Cmentarnej). Z pożogi historii i *Holocaustu* ocalał, w niezmienionym układzie założenia ogrodowego, duży zespół nagrobków. Podczas II wojny światowej niemalże wszystkie synagogi zostały zniszczone, paradoksalnie cmentarze żydowskie zachowały się prawie w nienaruszonym stanie do czasów współczesnych.

Na potrzeby tej monografii sięgnęłam do źródeł pisanych – materiałów i opracowań, które przedstawiają stan badań dotyczący żydowskiej sztuki sepulkralnej na Śląsku w jej historycznym kontekście. Charakterystyczny wygląd cmentarzom żydowskim nadaje macewa – typ nagrobka najbardziej rozpowszechniony wśród Żydów aszkenazyjskich. Macewa ma kształt pionowej, kamiennej płyty o prostokątnym, trójkątnym lub półkolistym zakończeniu. Najczęściej pokryta jest płaskorzeźbą i inskrypcją. Podstawowym nośnikiem żydowskiej sztuki sepulkralnej stał się właśnie nagrobek ukształtowany pod wpływem XIX i XX – wiecznej sztuki i kultury środkowoeuropejskiej. Macewa jest tradycją kulturową, spinającą historię w nieskończonym ciągu następujących po sobie pokoleń. Tradycją, która wiąże ojców z dziećmi, a dzieci z ojcami i dziadami. Jest to historia biblijna jako „lata poprzednich pokoleń”[1]. Macewy na legnickim cmentarzu powstały w czasie od I połowy XIX w. do lat 30. XX wieku. Zachowało się ponad 500 macew, część z nich została zinwentaryzowana przez zespół ekspertów w niepublikowanej Teczce Ewidencyjnej Cmentarza Żydowskiego w Legnicy, opracowanej w 1982 roku[2].

[1] Por. Neher A., *Wizja czasu w kulturze żydowskiej* [w:] *Czas w kulturze*, red. Zajączkowski A., Warszawa 1987, s. 261- 291.

[2] Teczka Ewidencyjna Cmentarza Żydowskiego w Legnicy jest dziełem zespołu specjalistów: Eugeniusza Czerniawskiego, Tadeusza Kozaczewskiego, Hanny Kozaczewskiej – Golasz i Małgorzaty Kubik. Została zrecenzowana przez Tadeusza Rutkowskiego, Warszawa 1982.

Zanalizowane nagrobki stanowią tylko opracowanie niewielkiej części z całego „domu wieczności". Wyzwaniem naukowym i celem tej pracy jest próba stworzenia katalogu inwentaryzatorskiego. Macewy scharakteryzowane w katalogu zostaną wybrane po części w sposób subiektywny. Opracowałam poszczególne macewy, kierując się ich wartościami artystycznymi i estetycznymi. Większość pomników na legnickim cmentarzu ma wygląd tradycyjnych macew w kształcie kamiennych prostokątnych płyt, jednak sporą ich część wyróżniają oryginalne rozwiązania dekoracyjne i architektoniczne.

Mimo niewielkiego zainteresowania historyków sztuki legnickim „domem mogił", zdecydowałam się na próbę analizy historii cmentarza żydowskiego, jak również na krytyczną ocenę dzieł sztuki sepulkralnej. W przedstawionym układzie pracy zostały wyodrębnione rozdziały oddające stan myśli badawczej, odtwarzające fakty i informacje z historii Żydów legnickich oraz analizy dotyczące, religijno – symbolicznych funkcji cmentarza w judaizmie. Wskazano również na istotny kontekst epoki, w której powstał cmentarz oraz scharakteryzowano osoby liderów duchowych legnickiej – nie tylko żydowskiej społeczności. Praca zawiera opisy, analizy dzieł sztuki i prowadzi do wniosków dotyczących materii zabytkowej, której podmiotem są macewy, obdarzone przez swoich twórców walorami historyczno – artystycznymi.

Kluczem do rozpoznania i kwalifikacji historyczno – artystycznych jest szczegółowa analiza stylowo – formalna przykładów pomników nagrobnych oraz określenie typów nagrobków. Zgodnie z panującą estetyką przełomu XIX i XX w. powszechny był historyzm, widoczny także w ramach żydowskiej sztuki macewy. Na początku XX w. pojawiły się nowe motywy i formy dekoracji.

W swojej pracy staram się przybliżyć i pomóc zrozumieć czytelnikowi sens żydowskiej kultury, u której podstaw leży wielowiekowa tradycja. Skomplikowana historia „narodu wybranego" spleciona jest często z przestrzenią polskich miast. Nie inaczej jest w Legnicy. Monika Krajewska gorzko konstatuje: „*Grobowce judejskie są od pałaców królewskich wspanialsze* – mówi Talmud (traktat *Sanhedrin* 96), zaś określenie *hortus iudaeorum* pojawia się w średniowiecznych, nieżydowskich źródłach. Te porównania brzmią jak gorzka ironia dla kogoś, komu znany jest widok cmentarzy żydowskich w Polsce. Ich obraz nasuwa najczęściej skojarzenia z dżunglą splątanych drzew, krzewów i chwastów, wśród których trudno dostrzec nagrobki; z pastwiskiem,

na którym jakby bez sensu tkwią egzotyczne kamienie, wreszcie – ze śmietnikiem”[3]. Legnicki cmentarz umożliwia spojrzenie na tradycję „narodu wybranego”, której charakterystycznym i wymownym elementem była od zawsze sztuka chowania zmarłych.

Dom wieczności i znajdujące się w jego przestrzeni kamienne macewy świadczą także o poczuciu estetyki społeczności żydowskiej na przełomie XIX i XX wieku.

Nie byłoby możliwe powstanie niniejszej pracy bez bezinteresownej pomocy osób pracujących w legnickich instytucjach kulturalnych. Dlatego serdeczne podziękowania za poświęcony czas należą się między innymi: Andrzejowi Niedzielence, Grażynie Humeńczuk, Marcinowi Makuchowi, Dagmarze Kużdżał, Adeli Spektor, Barbarze Morawiec. Za ukierunkowanie mojej pracy magisterskiej składam podziękowanie mojemu promotorowi dr hab. Rafałowi Eysymonttowi. Przede wszystkim dziękuję Pani Łucji Wojtasik – Seredyszyn z Muzeum Miedzi w Legnicy za to, że przekazała mi swoją wiedzę i udzieliła bezcennych wskazówek merytorycznych. Za zdjęcia macew, które wykorzystałam w pracy dziękuję mojemu przyjacielowi – Dariuszowi Borowcowi.

Żydowski cmentarz przepełniony jest głęboką symboliką, która może być dla współczesnego odbiorcy niezrozumiała. Moją ambicją było odczytanie jej i opisanie w taki sposób, by ocalić część tej wspaniałej, ginącej kultury od zapomnienia. Legnickie środowisko żydowskie i jego dzieje doprowadziły do powstania przy ulicy Wrocławskiej „ogrodu macew”.

[3] Krajewska M., *Cmentarze żydowskie – mowa kamieni* [w:] „Znak”, nr 2 – 3 (1983) Kraków, s. 397.

ROZDZIAŁ I.

Stan badań. Żydowskie tradycje funeralne w Legnicy

Nie sposób historii legnickiego cmentarza żydowskiego przedstawiać bez odwołania się do dziejów społeczności żydowskiej w Legnicy. Ostatnie publikacje wyników badań nad judaistyczną sztuką sepulkralną pozwoliły na rozwinięcie i pogłębienie stanu badań w tej dziedzinie. Należy zwłaszcza podkreślić bogactwo informacji i wniosków, jakie przyniosła praca Marcina Wodzińskiego *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII – XVIII wieku*[4]. Dotyczyła ona wszechstronnej analizy tekstów źródłowych, historycznych, a przede wszystkim hebrajskich inskrypcji nagrobkowych. Mimo tego, że został w niej omówiony materiał zabytkowy do końca XVIII w., książka M. Wodzińskiego wraz z publikacjami Dariusza Rozmusa[5] i Macieja Łagiewskiego[6] stała się bazą metodologiczną dla niniejszej pracy magisterskiej. Podejmuje ona kwestie cmentarza żydowskiego w Legnicy założonego w 1837 roku.

W języku polskim dla opisu, omówienia czy też przedstawienia żydowskiego cmentarza używa się słowa „kirkut", które zostało zapożyczone z niemieckiego słowa *der Kirhof*. Jednak dopiero tłumaczenia z języka hebrajskiego umieszczone w Polskim Słowniku Judaistycznym oddają sens językowy i symboliczny żydowskiego cmentarza. Brzmią one: „dom życia wiecznego", „dom uroczystego zgromadzenia wszystkich żyjących", „dom świata", najbardziej rozpowszechniona jest nazwa: „dom wieczności", czy zdumiewające dla cmentarza określenie „dom życia", a także „dom mogił" (*bet hakwort*). Wszystkie hebrajskie określenia cmentarza unikają skojarzeń ze słowem „śmierć" i dla podkreślenia myśli o „wiecznym życiu" posługują się znanym w Europie wyrażeniem „dobre miejsce", uspokajającym strach i niepewność przed nieznanym[7]. Dla zobrazowania przestrzeni cmentarza żydowskiego bywa mylnie stosowane określenie

[4] Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII- XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 40 – 42.
[5] Rozmus D., *De Judeorum arte sepulcrali. Motywy artystyczne w żydowskiej sztuce sepulkralnej w ostatnich dwustu latach na przykładzie cmentarzy w Będzinie, Czeladzi, Pilicy, Żarnowcu i Sławkowie*, Kraków 2005.
[6] Łagiewski M., *Macewy mówią*, Wrocław 1991.
[7] Por. Ibidem, s. 10.

hortus Judeorum. Bogate nazewnictwo legnickiego cmentarza nie ogranicza się tylko do nazwy kirkut. W odniesieniu do nagrobków na terenie „domu wieczności" w Legnicy należy uznać, że „nagrobek jest pomnikiem wzniesionym na najświętszym dla każdej gminy żydowskiej miejscu, czyli cmentarzu."[8] Według religii judaistycznej każdy nagrobek i cały cmentarz jest nienaruszalny tak długo, jak znana jest jego lokalizacja. Aby bardziej przybliżyć znaczenie, jakie dla wyznawców judaizmu stanowi przestrzeń „domu wieczności" i stojące na nim „kamienie", przytoczmy taką scenę. W poczuciu głębokiego, uczuciowego związku ze zmarłym, w czasie ustawienia pomnika na jego grobie uczestniczący w nim Żydzi wykrzykują słowa: *Mazłtow, mazłtow*, co znaczy „Na dobrą gwiazdę"; innymi słowy: „Na szczęście"[9]. Sacrum cmentarza żydowskiego obrazują także kamienne stele metaforycznie nazwane „czasem kamieni" w albumie M. Krajewskiej[10].

Kontekst historyczny w monografii „domu wieczności" uzmysławia jego fenomen kulturowo – historyczny. Historycy sztuki nie zajmowali się dotąd cmentarzem przy ulicy Wrocławskiej 106 w Legnicy. Wszelkie publikacje, komentarze i wzmianki mają charakter informacyjno – faktograficzny, funkcjonują raczej, jako przekaz medialny, ograniczony do podstawowych faktów i badawczych wątpliwości. Najczęściej były one związane z kwestią osadnictwa żydowskiego w najwcześniejszym okresie kształtowania się organizmu miejskiego Legnicy.

Mateusz Goliński w swoim artykule[11] pisze, że obecność Żydów w Legnicy przed wiekiem XIV pozostaje źródłowo niepotwierdzona. W okresie przedkolacyjnym osada żydowska miała być założona w bezpośrednim sąsiedztwie książęcego grodu, aby w dobie polokacyjnej przekształcić się (jak np. we Wrocławiu) w ulicę Żydowską. Jednak Theodor Schönborn czy Władysław Dziewulski nie mieli wątpliwości, że już od 1241 r. od strony południowo – wschodniej, bezpośrednio przy zamku, istniała osada żydowska[12].

Rafał Eysymontt, analizując teksty źródłowe dotyczące historii lokacji miasta, wprowadza ważny komentarz pisząc o przekazaniu ludności żydowskiej terenu dawnego targowiska na północ od miasta, przy zamku i południowym ramieniu Czarnej Wody „wkrótce" po lokacji. Dokument z 1313 r. wymienia „miasto

[8] Podaję za: Rozmus D., op. cit., s. 45.
[9] Ibidem, s. 45.
[10] Krajewska M., *Czas kamieni*, wstęp: Anna Kamieńska, Warszawa 1982.
[11] Por. Goliński M., *Żydzi w średniowiecznej Legnicy- problem lokalizacji w przestrzeni miejskiej* [w:] „Szkice Legnickie", t. 28 (2008), s.5.
[12] Ibidem, s. 6.; Schönborn T., *Die Stadtwerdung von Liegnitz in ihrer Bedeutung für die deutsche Ostland – bewegung* [w:] *Liegnitz. 700 Jahre eine Stadt deutschen Rechts*, Breslau 1942, s. 4 – 5.

żydowskie" blisko Legnicy, nad Czarną Wodą, obok młyna. Jak z powyższego wynika, leżało ono już poza obszarem miasta, na co wskazuje dokument z 1334 r., gdzie mowa jest o mieście żydowskim obok Legnicy[13]. Autor jest zwolennikiem tezy o przedmiejskim usytuowaniu osiedla żydowskiego.

Friedrich Wilhelm Schirrmacher również wskazywał na istnienie dzielnicy żydowskiej w północnym skraju miasta pod zamkiem. Według niego pierwsze wzmianki o legnickich Żydach pojawiają się w 1301 roku[14]. D. M. Tannenzapf w swoim artykule podkreśla, że Żydzi byli obecni w mieście już 11 sierpnia 1301 r., kiedy to książę Bolko nadał im „prawo uprawiania rzemiosła i przywilej sprzedawania wyprodukowanych tkanin"[15].

Niewiadomo, czy owo „miasto żydowskie" istotnie znajdowało się bezpośrednio przy zamku. Teoria o właśnie takiej lokalizacji bierze się niekiedy z utożsamienia go z XV – wieczną ul. Żydowską[16] – *Judengasse*. Ulicę tą określano jako położoną koło zamku. Do 1447 r. stanowiła osobną jurydykę książęcą, niewchodzącą w obręb miasta komunalnego. M. Goliński twierdzi, że „powiązanie z siedzibą panującego władcy czyli z zamkiem, gwaranta bezpieczeństwa Żydów – pasuje do koncepcji o wczesnej genezie osiedla żydowskiego"[17]. Reasumując: według M. Golińskiego określenie (z dokumentu z 1317 r.), nazywające osadę żydowską miastem *civitas,* jest przesadzone – osadnictwo żydowskie na Śląsku w okresie późnego średniowiecza w mieście nie było mocno etnicznie wydzielone[18].

R. Eysymontt zaznacza jednak, że „marginalne usytuowanie dzielnic żydowskich w sensie topograficznym nie było marginalne w sensie funkcjonalnym. Położenie przy siedzibie książęcej pozwalało sprawnie realizować cele ekonomiczne książętom, z drugiej strony umożliwiając tej grupie ludności realizację prawa do opieki

[13] Eysymontt R., *Rozwój przestrzenny i architektura* [w]: *Legnica. Zarys monografii miasta*, pod red. S. Dąbrowskiego. Wrocław – Legnica 1998, s. 91.
[14] Schirrmacher F.W., *Urkundenbuch der Stadt Liegnitz und ihres Weichbildes bis zum Jahre 1455*, Liegnitz 1866, nr 21.
[15] Tannenzapf D. M., *Kongregacja wyznania mojżeszowego w Legnicy. Zarys historyczny* [w:] „Szkice Legnickie", t. 16 (1994), Legnica, s. 204.
[16] Por.: Piechotkowie M. i K., *Skupiska żydowskie w strukturze przestrzennej miast dawnej Rzeczypospolitej* [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 1, Toruń 1966, s. 175 – 195.
[17] Goliński M., op. cit., s. 6.
[18] Ibidem, s. 5 – 22.

książęcej”[19] – „Według literatury dotyczącej miast zachodnioeuropejskich osiedla żydowskie lokowano na brzegu miasta, ale w bezpośredniej łączności z rynkiem”[20].

W artykule M. Golińskiego można znaleźć ilustrację z rekonstrukcji posesji legnickich Żydów w XV wieku. Plan opracował J. Pudełko[21].

Na początku XX w. profesor Arnold Zum Winkel – miejski archiwariusz, zasłużony badacz dziejów Legnicy podaje, że w pobliżu zamku legnickiego istniał cmentarz żydowski: *Auf dem Grandstuck der Vorstadt vor der Burg*.[22] Z kolei pisarz F. W. Schirrmacher pisząc o Żydach w Legnicy przywołuje dokument z 12 kwietnia 1345 r., kiedy to książęta Wacław i Ludwik panujący w Legnicy, wyrazili zgodę dla obywateli miasta na zakup i użycie kamieni z cmentarza żydowskiego do budowy muru miejskiego: *lapides de cymiterio Judeorum abducere pro structura muri civitatis*[23]. Kamienie użyte do budowy muru nie dotyczyły materiału budowlanego, ich prawdziwe znaczenie odnosiło się do kamiennych steli nagrobnych będących najważniejszym składnikiem żydowskiego kirkutu. Po tym zdarzeniu legnicki cmentarz nadal działał i był ważnym miejscem, służył on za punkt odniesienia przy lokalizowaniu nieruchomości na terenie przestrzeni miejskiej[24].

Według A. Zum Winkela cmentarz żydowski znajdował się przed Bramą Głogowską, na *Topferbergu* – Wzgórzu Garncarskim[25]. Z uwagą odniósł się do cytowanego zapisu źródłowego wybitny żydowski historyk, rabin dr Ascher Sammter (1807 Derenburg k/ Halberstadt – 1887 Berlin), który napisał (na zlecenie burmistrza Legnicy Aleksandra Boecka) *Chronik der Stadt Liegnitz*. Kronika została wydana w dwóch tomach w latach 1861 – 1862. W pierwszej części kroniki Legnicy A. Sammter umieszcza wyżej cytowaną informację o istnieniu żydowskiego cmentarza[26]. Na to samo wydarzenie powołuje się także M. Krieg pisząc o historii żydowskich *Begrabniswesens* na łamach *Judische Zeitung für Ostdeutschland*[27].

[19] Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne dolnego śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 102.
[20] Ibidem, s. 102.
[21] Goliński M., op. cit., s. 11.
[22] Zum Winkel A., *Die Stadt Liegnitz im Mittelalter* [w:] „Mitteilungen des Geschichts und Altertums Vereins für die Stadt und Fürstentum Liegnitz“, t. 2, Liegnitz 1906 – 1908, s. 13.
[23] Schirrmacher F. H., *Urkunden – Buch der Stadt Liegnitz und ihres Weichbildes bis zum Jahre 1455*, Liegnitz 1866, nr 138, s. 102.
[24] Goliński M., op. cit., s. 8.
[25] Zum Winel A., *Die Stadt Liegnitz im Mittelalter. Einführung in des Geschossbuch Bitschens* [w:] „Mitteilungen des Geschichts und Altertums – Vereins zu Liegnitz” 1918 – 1919, t. 7, s. 12.
[26] Sammter A., *Chronik der Stadt Liegnitz*, Liegnitz (1861 – 1862), s. 249.
[27] Krieg M., *Judische Zeitung für Ostdeutschland*, Liegnitz 1928 (Jg.5, Nr. 23).

M. Wodziński za Marcusem Brannem, A. Zum Winkelem i F. W. Schirrmacherem odnotowuje, że w 1348 r. „legnicki książę Wacław podarował kościołowi Świętego Grobu całe przedmieście przy zamku, zapewne razem z żydowską nekropolią. Prawdopodobnie właśnie wtedy Żydzi, pozbawieni dawnego miejsca grzebalnego, nabyli teren na nowy cmentarz, położony za *miastem nad Czarną Wodą* w pobliżu dóbr i folwarku *Storkettil*, to jest na wzgórzu Garncarskim w okolicy dzisiejszej ulicy Bagiennej. Żydzi posiadali go jeszcze 29 kwietnia 1439 r., co poświadcza akt sprzedaży dóbr i folwarku, który się nazywa *Storkettil*, który leży za Legnicą nad Czarną Wodą koło żydowskiego cmentarza"[28].

M. Goliński, na tle rozważań o świadectwach działalności społeczności żydowskiej w średniowieczu podsumował sprawę lokalizacji żydowskiego cmentarza w Legnicy. Zwrócił uwagę na ustalenia A. Zum Winkela, który rozważa istnienie dwóch cmentarzy: pierwszego, z którego zabrano w 1345 r. wspomniane „kamienie", powiązanego ze starym miastem – „miastem żydowskim" i istniejącą blisko zamku ulicą Żydowską i drugiego, na „działce przedmieścia przed grodem", w pobliżu rzeki Czarnej Wody[29] (*Ultra aquam et pontem extremum*[30]). Prawdopodobnie teren po kirkucie w ciągu kolejnych lat włączono do ogrodów. Jak zauważa A. Zum Winkel: „na *Bruchstrasse* (ul. Bagiennej) na początku XX w. wygrzebywano szczątki pochowanych ludzi na terenie zakładu ogrodniczego"[31].

W XV w. spadła na Żydów śląskich fala prześladowań i represji, która doprowadziła większość z nich do wygnania, utraty majątku, a niekiedy i życia. Zagłada dzielnic i ludności żydowskiej nastąpiła w wielu miastach, gdy w 1438 r., na tron Czech wstąpił król Albrecht Habsburg.

R. Eysymontt przytacza, że „w 1447 r. Elżbieta, księżna legnicka oświadczyła miastu, że zniosła prawa sądowe i zamkowe na ulicy Żydowskiej (przywilej dla ludności żydowskiej), którą przekazała miastu. Czynna była tam też szkoła żydowska, *dwór szkolny*, w piśmie wymieniono imiennie Żydów, między innymi murarzy. Ich prawa miały być respektowane tylko do ich śmierci. W legnickim spisie czynszowym Ambrosiusa Bitschena z 1451 r. ulica Żydowska zamieszkana była przez osoby

[28] Wodziński M., op. cit., s. 41; Brann M., *Geschichte der Juden in Schlesien Breslau*, 1896-1917, s. 33 – 34; Por. Zum Winkel A., *Die Stadt Liegnitz seit der Einführung der Städteordnung in Jahren 1809*, Liegnitz 1913, s. 13; Schirrmacher F.W., *Bei der Juden Begrabnis*, nr 662 (1886), s. 401.
[29] Goliński M., op. cit., s. 11. W tym artykule umieszczono rysunek rekonstruujący położenie cmentarza żydowskiego na ogólnym planie średniowiecznej Legnicy według danych z 1451 r.
[30] Zum Winel A., „Mitteilungen des Geschichts… s. 13.
[31] Ibidem, s. 13.

związane z dworem książęcym (ławnik, murarz), leżała ona bowiem do 1447 r. w obszarze jurysdykcji książęcej"[32]. Spór zaistniał z powodu zwrotu pożyczki, między żydowskimi bankierami a księżną Elżbietą – podaje Włodzimierz Kalski[33]. Wielu Żydów przez zniesienie praw utraciło majątek całego życia.

W Legnicy, w mniejszym niż we Wrocławiu stopniu, odczuwane były skutki procesu sądowego przeciwko przedstawicielom żydowskich gmin, któremu towarzyszyły egzekucje Żydów. Franciszkański kaznodzieja Jan Kapistran (1386 – 1456) zwany „biczem na Hebrajczyków", oskarżył wrocławskich Żydów o profanację i zbezczeszczenie świętej Hostii[34]. 4 sierpnia 1453 r. we Wrocławiu, na placu Solnym, odbył się Trybunał Inkwizycji, któremu przewodniczył sam J. Kapistran wraz z biskupem wrocławskim i radcami miejskimi. Zamordowano i spalono około 40 osób.

5 sierpnia 1453 r. na rynku w Legnicy spalono na stosie kilkanaście osób żydowskiego pochodzenia. Pozostałych żydowskich mieszkańców miasta oskarżono o herezję i skazano na wypędzenie „na wieczne czasy", a majątek skonfiskowano. Podawana jest liczba 318 osób starozakonnych, które w następstwie wydarzeń 5 sierpnia opuściły miasto – jak się okazało – na prawie czterysta lat[35]. Na skutek represji zlikwidowano kirkuty. Żydzi wciąż istnieli w lokalnej społeczności, o czym świadczą nazwiska osób działających w legnickim handlu.[36]

Piotr Piluk w cyklu artykułów poświęconych Żydom w Legnicy przytacza fakty związane z historią społeczności żydowskiej na przestrzeni wieków. Autor wiedzę oparł na niemieckojęzycznych tekstach źródłowych. W swoich publikacjach powołuje się na: A. Zum Winkela, A. Sammtera i Moritza Peritza. Szesnastowieczne źródła informują o pojedynczych Żydach mieszkających w Legnicy. W 1559 r. cesarz Ferdynand I wydał edykt mówiący o zakazie przebywania Żydów na Śląsku. W przypadku Legnicy dotyczyło to garstki osób. Głogowscy Żydzi w latach 1665, 1685, 1725 i 1728 próbowali osiedlić się w Legnicy, niestety zakończyło się to niepowodzeniem. Zapisek z 1713 r. wspomina o jednym tolerowanym w mieście Żydzie. Fryderyk Wielki w 1742 r. wydał decyzję zgodnie z którą Żydzi nadal nie mogli osiedlać się w Legnicy a w 1752 r. zakazano im handlu na przedmieściach[37].

---

[32] Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta*…, s. 99.
[33] Kalski W., *Liegnitz znaczy Legnica*, Legnica 1997, s. 17.
[34] Goliński M., *Wrocławskie spisy zastawów, długów i mienia żydowskiego z 1453 roku*, Wrocław 2006,s. 103 – 107.
[35] Por. Piluk P., *Dzieje Żydów w Legnicy [1]* [w:] „Konkrety", nr 48 (1998), s. 14.
[36] Por. Goliński M., *Żydzi w średniowiecznej Legnicy*…, s. 21.
[37] Por. Piluk P., op. cit., s. 14.

Król Prus Fryderyk Wielki 1 czerwca 1755 r. wydał edykt tolerancyjny, który tylko nieznacznie poprawił sytuację Żydów na Śląsku. Umożliwiał on osiedlenie we Wrocławiu, Głogowie i Legnicy. W tych miastach mogli zamieszkać jedynie Żydzi, których majątek wynosił co najmniej 1000 dukatów. Edykt poniżał żydowską społeczność, szczególnie dlatego, że nie pozwalał na zamieszkanie handlarzom z ich żonami i dziećmi. Jednak wtedy zaczął się nowy okres osiedlania się Żydów na Śląsku. Pierwsza gmina została utworzona w Głogowie, legniccy Żydzi musieli odprowadzać podatki na rzecz kahału głogowskiego[38]. Przywilej otrzymało także kilku nielicznych Żydów prowadzących w Legnicy interesy handlowe. Wszystkie ograniczenia zniósł dopiero edykt emancypacyjny króla Fryderyka Wilhelma II z 11 marca 1812 roku"[39]. Edykt pozwalał żydowskim poddanym króla do posiadania obywatelstwa państwowego i miejskiego, zrównując w prawach z ludnością chrześcijańską. Skutkowało to także prawem do zakładania cmentarzy, pozostających w gestii gmin wyznania mojżeszowego.

[38] Por. Tannenzapf D. M., op. cit., s. 204 – 205.
[39] Por. Piluk P., op. cit., s. 14.

ROZDZIAŁ II.

Dom Wieczności faktem historycznym. Fundacja cmentarza

Marek Czapliński komentuje sytuację społeczno – polityczną Żydów w Legnicy. Wspomina o edykcie tolerancyjnym z 1812 r., dzięki któremu z wyznań niechrześcijańskich najszybciej rozwinęła się gmina żydowska. W tym samym roku powstała już pierwsza synagoga początkowo liczyła ona zaledwie 16 członków[40]. Kilka lat później, już w 1816 r., w Legnicy mieszkało już 93 Izraelitów. W tym samym roku gmina żydowska zakłada dom modlitw oraz szkołę publiczną przy ulicy *Topfgasse* (dziś ulica Rycerska). W 1849 r. liczba wyznawców religii mojżeszowej znacznie się zwiększyła, wyniosła 536 osób. W drugiej połowie XIX w. napływająca do Legnicy ludność żydowska włączyła się do dynamicznego, ekonomiczno – demograficznego rozwoju miasta. Apogeum nastąpiło w 1885 r., w mieście mieszkało 946 Żydów[41].

Wzrost liczby ludności skutkował tym, że gmina żydowska w Legnicy zdobyła istotne znaczenie. Żydzi nie byli jeszcze całkiem tolerowani, mimo tego pierwszy członek gminy – bankier Raphael Prausnitzer w 1832 r. został radnym miejskim. W 1846 r. gmina znowu się powiększyła, miała 443 osoby, które stanowiły 3 % mieszkańców. Gmina była już na tyle bogata, by założyć synagogę przy ulicy Piekarskiej. 17 czerwca 1847 r. odbyło się jej poświęcenie, w którym uczestniczyli przedstawiciele władz miasta. Rabinowi klucze do synagogi wręczył prezydent rejencji. Tak nobilitujący gest mówił o tym, że żydowska społeczność zaczynała być akceptowana wśród polskiego chrześcijańskiego społeczeństwa a władze państwowe uznały jej odrębność[42].

R. Eysymontt podaje opis legnickiej synagogi powołując się na analizę według Pfingstena: „Pfingsten[43] daje też dokładny opis drugiego, nieistniejącego już dziś budynku synagogi, wybudowanego na ulicy Piekarskiej w stylu bizantyjskim, będącym

[40] Por. Czapliński M., *Lata 1813-1848* [w:] *Legnica. Zarys monografii*…, s. 250.
[41] Por., *Teczka ewidencji*…, s. 6.
[42] Czapliński M., op. cit. [w:] *Legnica. Zarys monografii*…, s. 250.
[43] Pfingsten, W., *Die Stadt Liegnitz und ihre Umgebungen in einer geschichtlichen Ubersicht und Beschreibung*, Liegnitz 1845.

właściwie swoistą redakcją renesansu w wydaniu legnickim. Budynek poświęcono w 1874 r., przebudowano w latach 80 – tych XIX wieku. Elewacje synagogi podzielone były rytmicznie wielkimi półokrągło zamkniętymi oknami, rozdzielonymi półkolumnami, elewacja frontowa z ozdobną galerią ujęta była po bokach w kolumny wspierające narożne wieżyczki. Bogato ozdobione wnętrze utrzymane było w kolorach białym i złotym. Autorem projektu budynku miał być miejski inspektor budowlany Kirchner, a jego wykonawcą mistrz murarski Helmrich i cieśla Friedker"[44].

W 1817 r. utworzono pierwszy zarząd gminy żydowskiej. Niezależność gmina uzyskała 12 grudnia 1818 roku. Abraham Titkin i Fischel Caro byli pierwszymi przyjeżdżającymi z Głogowa rabinami w Legnicy. Jednym z ważniejszych duchowych przywódców był Marcus Levin (**pozycja katalogowa nr 40**) i Ascher Sammter. Moritz Landsberg – rabin (**pozycja katalogowa nr 18**), doktor filozofii urodziny w Rawiczu i wykształcony w Berlinie. Pełnił obowiązki rabina od 21 października 1854 r. Urząd duchownego sprawował do śmierci (26 grudnia 1882 r.). Następcą M. Landsberga został w 1883 r. Moritz Peritz[45] (**pozycja katalogowa nr 77**).

1815 r. był ważną datą, ponieważ wtedy wyznaczono obszar na kirkut w rejonie ulic Kamiennej i Nadbrzeżnej. Miejsce obejmowało teren dzielnicy Kartuzy. Cmentarz znajdował się w miejscu stojącego dzisiaj (od 1908 r.) neogotyckiego kościoła św. Jacka, zaprojektowanego przez znanego w Niemczech architekta Oskara Hossfelda. Nie była to dobra lokalizacja. Niskie położenie, brak zabezpieczenia przed zalaniem wodą ze wzbierającej rzeki i częste wymywanie zwłok sprawiły, że został zamknięty w 1837 roku[46]. W 1837 r. zaistniała sytuacja, zmusiła zarząd gminy żydowskiej do znalezienia nowej lokalizacji pod teren cmentarza. Wspomniany już wcześniej R. Prausnitzer – bankier, radny miejski w tym samym roku wykupił grunt przy ulicy Wrocławskiej. Ziemia należała do cmentarza ogólnego miasta, a R. Prausnitzer przekazał teren jako darowiznę żydowskiej gminie[47]. Uroczysta ceremonia poświęcenia terenu nowego cmentarza odbyła się 30 listopada 1838 r. Pierwsze pogrzeby w tym miejscu odbywały się już cztery lata wcześniej. Otwarcia dokonał dr A. Sammter. Rok później zaczęło działać bractwo pogrzebowe *Chewra Kadischa*. W 1891 r. powiększono cmentarz

[44] Eysymont R., *Architektura i rozwój przestrzenny w XIX i na początku XX wieku* [w:] Legnica. Zarys monografii…, s. 330.
[45] Por. Piluk P., op. cit., s. 14
[46] Por. Piluk P., *Dzieje Żydów w Legnicy [2]* [w:] „Konkrety", nr 49 (1998), s. 15.
[47] R. Prausnitzer przeszedł do historii miasta jako fundator synagogi. Wykupił grunt za cztery tysiące talarów i przekazał teren pod budowę gminie żydowskiej. Za te pieniądze została zbudowana w 1847 r. synagoga przy ulicy Piekarskiej.

w kierunku północnym o 0,76 ha, także w 1921 r. cmentarz nieznacznie zwiększył swoją powierzchnię. 1 października 1877 r., z inicjatywy rabina M. Landsberga, na terenie cmentarza wybudowano dom przedpogrzebowy. Budynek z bożnicą, masywny, w formie prostopadłościanu, na rzucie zbliżonym do kwadratu. Jego zwieńczenie ozdabiają na narożach cztery niewielkie, kamienne sterczyny.

Na tym cmentarzu pochowanych zostało wielu znakomitych legniczan, między innymi twórca szkoły talmudycznej (w 1854 r.)[48] rabin M. Landsberg (**pozycja katalogowa nr 18**) – postać charyzmatyczna i wiodąca dla życia religijnego i kulturalnego nie tylko legnickiego kahału. Z M. Landsbergiem współpracowali cenieni nauczyciele szkoły talmudycznej: J. Kronecker, M. Levin (**pozycja katalogowa nr 40**)oraz znany w Legnicy historyk i działacz społeczny A. Sammter. Znaleźli tam także miejsce spoczynku: handlarze (Hirsch Krieg – **pozycja katalogowa nr 1**), kupcy (Meyer Caro – **pozycja katalogowa nr 29**, Louis Danziger – **pozycja katalogowa nr 38**, Wolff Krimmer – **pozycja katalogowa nr 20**, Georg Doctor – **pozycja katalogowa nr 64**), szynkarze, aptekarze, bankierzy, fabrykanci, adwokaci (Max Fronzig – **pozycja katalogowa nr 72**, Gerhard Breit – Fronzig – **pozycja katalogowa nr 72**), destylator (Philipp Neisser – **pozycja katalogowa nr 32**), doktor (Wilhelm Weichmann – **pozycja katalogowa nr 79**), rzemieślnicy – przedstawiciele zawodów, którymi parała się żydowska społeczność miasta a także przedstawiciele inteligencji (doktor filozofii Julius Josephy i rabin Moritz Peritz – **pozycja katalogowa nr 77**).

Jeden z okazalszych grobowców rodzinnych należy do Ludwika Haurwitza, właściciela powstałego w 1900 r., okazałego trzypiętrowego secesyjnego domu handlowego przy ulicy Najświętszej Marii Panny. Podobny monument wzniesiono dla rodziny Josepha Cohna właściciela domu handlowego *Concordia* znajdującego się w Rynku od strony Akademii Rycerskiej.

Kres żydowskiej gminy w Legnicy w historycznym wymiarze przynieśli naziści i ich polityka eksterminacji narodu żydowskiego, zakończona *Holocaustem*. Począwszy od lat 20. XX w. dokonywano setek aktów profanacji, dewastacji i brutalnych likwidacji cmentarzy żydowskich. Bezcenne informacje o legnickiej gminie z ostatnich lat przed nazistowskim terrorem i „ostatecznym rozwiązaniem kwestii żydowskiej" pochodzą z 1933 r. (kiedy to Adolf Hitler objął urząd kanclerza III Rzeszy). W tym roku zarządem legnickiej gminy kierowali: S. Jabloński, Ludwig Haurwitz, Eugen Frankel, a jej

[48] Szkoła talmudyczna znajdowała się obok synagogi, na terenie zabudowy miejskiej, ujętej dzisiejszymi ulicami: Złotoryjską, Gwarną i Piekarską.

przedstawicielami byli: prokurator Artur Pick, M. Baeck, dr Adolf Mannheim, rabin Josef Schwarz, senior kantor i nauczyciel M. Sommerfeld, a także kantor i nauczyciel J. Feblowicz.

W nocy z dnia 9 na 10 listopada 1938 r. fanatyczni bojówkarze z NSDAP, z nienawiści do „żydowskiej rasy", w „noc kryształową" spalili i rozkradli synagogę, której ruinę po 1945 r. rozebrano. Do maja 1939 r. w mieście pozostało zaledwie 188 Żydów[49]. P. Piluk w ostatniej części cyklu artykułów, poświęconych historii legnickich Żydów, komentuje: „27 lipca 1941 r. hitlerowcy deportowali do Teresina (obóz koncentracyjny w Czechach – przyp. aut.) 41 Żydów z Legnicy. Ostatnich legnickich Żydów, w tym dużą grupę pensjonariuszy żydowskiego domu opieki dla osób starszych, wywieziono z miasta w czerwcu 1944 r."[50] Po zakończeniu wojny odnotowano przybycie do miasta ponad trzech tysięcy Żydów, którzy utworzyli jedno z największych skupisk ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku[51]: „Legnica stała się punktem etapowym imigrantów – Żydów, przyjeżdżających z ZSRR, a następnie wyjeżdżających do Izraela". [52] Radykalne zmiany w strukturze demograficznej ludności żydowskiej Legnicy, jak i w całej Polsce, zaszły w latach sześćdziesiątych minionego wieku. Po partyjnej, antysemickiej nagonce na Żydów wywołanej „wypadkami marcowymi" 1968 r. zmuszono większość inteligencji żydowskiej do opuszczenia PRL i odebrano im obywatelstwo, a istniejące młode państwo Izrael stało się „adresem" wygnanych polskich Żydów. Cmentarz żydowski, który wrócił do swoich religijnych funkcji domu mogił. Legnicki kirkut pozostał do czasów obecnych miejscem pochówku z każdym rokiem, coraz mniejszej społeczności żydowskiej w Legnicy i okolicy. Największego zniszczenia zabytków – paradoksalnie – nie dokonali naziści, lecz katastrofalny atak trąby powietrznej, który przeszedł przez Legnicę 23 lipca 2009 roku. Spowodował on poważne uszkodzenia domu przedpogrzebowego, kilku przęseł zabytkowego płotu od strony wschodniej i wielu nagrobków, na które spadły drzewa. Rozpoczęła się najnowsza historia mającego ponad 170 lat wyjątkowego zabytku żydowskiej sztuki sepulkralnej, będącego wciąż czynnym cmentarzem. W najstarszej części legnickiej nekropolii zachowało się, w różnej kondycji, około 500 nagrobków.

[49] Por. Piluk P., *Chłód listopadowej nocy* [w:] „Wersja", nr 11 (1999), s. 20 – 21.
[50] Piluk P., *Dzieje Żydów w Legnicy [4]* [w:] „Konkrety" nr 51 (1998), s. 18.
[51] Według stanu z dnia 15. 12. 1946 r. w Legnicy znajdowało się 3, 2 tysiąca ludzi narodowości żydowskiej. Por. Bronsztejn Sz., *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej* [w:] „Sobótka" nr 2 (1991), s. 265.
[52] Szkurłatowski Z., *Ludność w latach 1945- 1970* [w:] *Legnica. Monografia historyczna miasta*, pod red. M. Haisiga, Wrocław 1977, s. 283.

Zainteresowanie życiem i historią społeczności żydowskiej znacznie wzrosło w latach 90. XX w., czego odbiciem jest powstanie w tym czasie wielu publikacji.

ROZDZIAŁ III.

Dom Mogił jako dzieło sztuki. Opis kompozycji cmentarza w przestrzeni miejskiej

Dla potrzeb tej monografii, autorka pracy dotarła do niepublikowanej teczki ewidencyjnej cmentarza opracowanej w 1982 r., a udostępnionej przez pracowników legnickiego oddziału Państwowej Służby Ochrony Zabytków. Firmowana przez Stowarzyszenie Naukowo – Techniczne Inżynierów i Techników Ogrodnictwa Teczka Ewidencyjna Cmentarza Żydowskiego w Legnicy jest dziełem zespołu specjalistów: Eugeniusza Czerniawskiego, Tadeusza Kozaczewskiego, Hanny Kozaczewskiej – Golasz i Małgorzaty Kubik. Praca została zrecenzowana przez Tadeusza Rutkowskiego. Jest to wzorcowa ewidencja zawierająca opis i analizę historyczno – przestrzenną zabytku ze szczególnym naciskiem na zieleń. Teczka zawiera również dokumentację fotograficzną. Określa stan zachowania i wartości zabytkowe ewidencjonowanych obiektów sepulkralnych i stanowi przykład pierwszej naukowej analizy przestrzeni historyczno – religijnej żydowskiego cmentarza w Legnicy.

W oparciu o dostępne źródła pisane i ikonograficzne możliwe jest wykazanie ścisłego związku układu przestrzennego kirkutu z XIX – wiecznym planem ogólnym cmentarza komunalnego przy ulicy Wrocławskiej. Załączony do ewidencji plan cmentarza wraz z opisem i porównaniem z planem niemieckim wykazuje, do dziś rozpoznawalne, podziały struktury kompozycyjnej cmentarza *Simultan Friedhof,* zaprojektowanego przez architekta Wolffa.

Autorzy ewidencji już w 1982 r. alarmowali: „Rażącym uchybieniem planistycznym dzisiejszych czasów jest naruszenie wartości parkowych cmentarza przez przebicie przez cmentarz ulicy (Pątnowskiej – dziś Ofiar Ludobójstwa OUN – UPA) i narażenie na wyginięcie jednej z piękniejszych w mieście alei z lipy krymskiej. Chybiona jest też lokalizacja parkingu na terenie cmentarza[53]". Zawarte w ewidencji analizy i spostrzeżenia podkreślają znaczenie terenu cmentarza w krajobrazie miejskim

[53] Teczka ewidencji, s. 12.

Legnicy. Czytamy: „Rozległa kompozycja krajobrazowa, urozmaicona widokowo, z bujną zielenią, przemienia się z obiektu grzebalnego w park[54]". Słowa krytyki padają pod adresem ówczesnych władz Legnicy. „Jeżeli władza miasta w swej 37 – letniej historii zgodziła się (w 1982 r. przyp. aut.) na wybudowanie stadionu w parku (chodzi o stadion piłkarski postawiony w zabytkowym parku miejskim – przyp. aut.) (...) zgodziła się na przebicie ulicy przez cmentarz, to nie będzie przeszkadzała w zabraniu pod zabudowę dwóch hektarów terenu pocmentarnego". Pojawia się, jak na tamte czasy, krytyczny i nietracący na aktualności komentarz: (...)" Musi być miejsce na optymizm, (...) że do władzy dojdą ludzie światli i na czas wstrzymają eskalację środowiska przyrodniczego[55]". Z wniosków konserwatorskich wynika, że nadal jest czytelna idea legnickiego kirkutu jako „ogrodu śmierci". Zabytkowy zespół sztuki sepulkralnej: dom przedpogrzebowy, macewy, pomniki grobowe oraz zieleń pozwalają traktować całość jako dzieło sztuki. Analiza materiałów: źródłowych, opracowań historycznych, fotografii, planów przynosi repetycję tekstów niemieckich autorów: F. W. Schirrmachera, A. Zum Winkela, dr A. Sammtera i M. Peritza (**pozycja katalogowa nr 77**). Kwerenda autorów teczki ewidencyjnej w Archiwum Państwowym w Legnicy zakończyła się niepowodzeniem „w dokumentacji nie napotkano nazwisk zmarłych Żydów. Brak rejestru kwatery cmentarza żydowskiego[56]". Plan Legnicy z 1826 r. autorstwa mierniczego rządowego Stumpe, potwierdza usytuowanie żydowskiego cmentarza, powstałego po edykcie z 1812 r., w rozwidleniu leżących blisko Kaczawy ulic Nadbrzeżnej i Kamiennej. Ten cmentarz miał złą lokalizację na podmokłych nieobwałowanych terenach i stosunkowo szybko został przeniesiony (1837 r.) na działkę przy ulicy Wrocławskiej. Jest ona zaznaczona na interesującym planie Stumpego w obrębie przedmieścia wrocławskiego *Breslauer Vorstadt*. Zgodnie ze zleceniem, głównym zadaniem Eugeniusza Czerniawskiego, Tadeusza Kozaczewskiego, Hanny Kozaczewskiej – Golasz i Małgorzaty Kubik, była inwentaryzacja i rozpoznanie cennych gatunków drzew i krzewów oraz ich rozmieszczenie na planie cmentarza. Obok zieleni opisano, wymierzono i sfotografowano niewiele ponad 30 pomników nagrobnych wybranych z całego cmentarza. Ewidencja, w odniesieniu do nagrobków, jest wyborem obiektów zasługujących zdaniem autorów na wyszczególnienie. W tym zestawieniu podzielono

[54] Ibidem, s. 15.
[55] Ibidem, s.15 – 16.
[56] Ibidem, s. 1.

pomniki nagrobne na: nagrobki w formie macew, obelisków i pomniki architektoniczne.

Legnicki kirkut ma założenie cmentarno – parkowe, leży w północno – wschodniej części miasta, w odległości 2 km od centrum, na równinie o wysokości 120 m. n.p.m. Granica północna i wschodnia biegnie wzdłuż linii kolejowych Legnica – Rawicz i Legnica – Marciszów. Zachodnią tworzy ul. Cmentarna, południową – ulica Wrocławska. Cmentarz ma w zarysie kształt wieloboku. Powierzchnia cmentarza żydowskiego wynosi 1,02 ha, przy czym część założona przed 1939 r. (dawny *Israelitischer Friedhof*) ma powierzchnię 0,75 ha, część nowa 0,25 ha.

Ukształtowanie poziome cmentarza preferuje rządowy sposób lokowania mogił i sposób ten przetrwał do końca. Stelle znajdujące się przy środkowej alei, miejscu chowania członków kahału, ludzi bogatych i znakomitych, ustawiano rzędowo po obydwu stronach drogi, frontem do przejścia.

Na cmentarzu, z gęsto ustawionymi macewami i wąską, ślepą aleją środkową zaciera się dziś dawna struktura powiązań przestrzenno – kompozycyjnych wewnętrznych i krajobrazowych otoczenia. W dawnej formie przestrzennej, której ślady przetrwały, występowały rozległe widoki, tworzyły się osie widokowe. Owe ślady mają postać szczątków dróg obsadzonych żywotnikiem i grabem biegnących równolegle do środkowej alei i przecinających się na osiach głównych alei cmentarza ogólnego, traktowanego jako całość kompozycyjna.

Mogiły ustawione są rzędowo, bardzo ciasno. Przeważająca większość to macewy wykonane z piaskowca, nieliczne z granitu. Znaczna część macew posiada formy architektoniczne. Najstarsze macewy z lat 1835 – 38 mają nieduże rozmiary i proste formy. Mogiły nowsze, po 1945 r., posiadają nagrobki lastrykowe o formach podobnych do występujących na cmentarzach katolickich.

Na cmentarzu znajduje się budynek, w którym mieści się bożnica i sala przedpogrzebowa. Nad wejściem umieszczono napis w języku hebrajskim: „Dom zbiórki dla wszystkich żyjących”[57]. Bożnica zajmuje północną połowę budynku i ma wysokość dwóch pięter. Jest to pomieszczenie o planie prostokąta z półkolistą apsydą po stronie zachodniej. Wysokie trzy okna o pełnych łękach oświetlają wnętrze od północy. Po przeciwnej stronie znajdują się trzy otwory wejściowe ujęte w prostokątne ramy, zwieńczone pasem imitującym krenelaż. Ściany rozczłonkowano pilastrami. Pod drewnianym stropem belkowym biegnie fryz arkadkowy. Jedno z pomieszczeń

[57] Firszt S., *Cmentarzyska i cmentarze legnickie* [w:] „Szkice Legnickie”, t. 20 (1999), s. 63 – 64.

przeznaczono na salę przedpogrzebową. Jest to prostokątne pomieszczenie, bez dekoracji architektonicznej. Teren cmentarza otoczony jest płotem ze sztachet z żelazną bramą od południa, od strony ulicy Wrocławskiej.

Na obszarze całego cmentarza daje się wydzielić pięć grup mogił starszych oraz szóstą – nowszą. Podział na pięć grup wynika z czasu powstania nagrobków, ich różnic stylistycznych. Części oznaczone na rysunku nr I – IV są dość spójne pod względem stylu. W częściach IV i V wyraźnie widać wpływy przenikające z architektury, oraz nawiązanie do form nagrobków stosowanych na cmentarzach katolickich. O ile w części I – IV groby ustawione są bardzo gęsto, to na pozostałym terenie pozostaje dużo wolnej przestrzeni. Cały obszar cmentarza jest zaniedbany, zarośnięty bluszczem, krzewami, samosiewkami drzew. Część nagrobków jest uszkodzona.

Oś główna założenia „domu wieczności", której wyrazem jest reprezentacyjna aleja główna, prowadzi od wejścia na teren kirkutu, aż do ściany w postaci płotu, zamykającej perspektywę widokową alei głównej na osi południe – północ. W kierunku przeciwnym, perspektywę widokową centralnej ścieżki zamyka także płot z zabudową kamienic po drugiej stronie ruchliwej ulicy Wrocławskiej. Cechy autonomiczne zawiera przestrzeń komunikacyjna przylegająca do budynku cmentarnego od strony wschodniej, będąca rodzajem dziedzińca na osi bramy wjazdowej na cmentarz. Zauważamy w tym miejscu silny, wręcz monumentalny pomnik – nieobrobiony, głaz okryty bujną roślinnością. Ten wielki głaz w kulturze judaistycznej symbolizuje kamień pochodzący z nieba, nieociosany symbol wolności, ustawiony tutaj z myślą o upamiętnieniu legnickich Żydów – żołnierzy armii pruskiej poległych na frontach I wojny światowej. Tablice informujące o kommemoratywnej treści zostały od kamienia oderwane i dziś oglądamy po nich puste miejsce. Natomiast symbolikę tego cenotafu rozszerza postawiona tam wtórnie tablica nagrobkowa z reliefem „płaczącego" drzewa, o zwisających gałęziach, nawiązującego do słynnego nagrobka artystki Hedwig Czapski znajdującego się na cmentarzu wrocławskim przy ulicy Ślężnej. Symbol drzewa jest historycznym dowodem popularności tego motywu w żydowskiej sztuce sepulkralnej.

Specyfika cmentarza żydowskiego w Legnicy wskazuje na głęboką asymilację Żydów. Pojedyncze komunikaty epitafijne w języku rosyjskim i liczne w języku polskim, dominują w kwaterze współczesnego kirkutu. Inskrypcje są wyrazem przemian narodowościowych i politycznych w najnowszej historii miasta. Brak tu kwater, zachowujących, leżący w żydowskim zwyczaju, podział na groby mężczyzn i kobiet, częste są grobowce rodzinne.

W tej przestrzeni, chronionej szczególnymi normami żydowskiej religii, idea ogrodu zmarłych, antyczne Elizjum jest miejscem gdzie dramat ziemskiego życia kończy się w „domu wieczności". Ciało zostaje w ziemi, a nad nim wyrasta kamień macewy pokryty pismem, które daje imię zmarłemu i prezentuje symbole jego ziemskich cnót.

Spostrzeżenia dotyczące kompozycji założenia ogrodowo – cmentarnego legnickiego kirkutu można umieścić w szerszym kontekście. W analizie porównawczej nie może zabraknąć też wniosków wynikających z zestawienia śląskich nekropolii żydowskich, organizowanych i tworzonych w końcu XIX i na początku XX wieku.

Dla potrzeb niniejszej pracy dokonano przeglądu żydowskich cmentarzy, szukając podobieństw i analogii, starając się ulokować cenny legnicki zabytek na tle dokonań żydowskiej sztuki sepulkralnej na Śląsku.

Kompozycyjne rozwiązanie przestrzenne legnickiego cmentarza wykazuje podobieństwo do założenia kirkutu w Wałbrzychu. Podobnie jak legnicki, stał się on częścią cmentarza ogólnego – komunalnego, utworzonego w początkach XX wieku. Dzisiaj, ten wciąż czynny cmentarz żydowski zwany „nowym", zlokalizowany między ulicami Moniuszki i Sikorskiego, posiada – tak jak w Legnicy – aleję główną, o podobnej szerokości, podkreśloną szpalerem wysokich, zabytkowych drzew. Jakość artystyczna wałbrzyskich nagrobków, usytuowanych po obu stronach osi, nie wytrzymuje porównania z legnickimi. Zachowane w ilości około 150 pomników z początków XX w. nie są zbyt różnorodne. Znajdujemy tu jednak interesujące rozwiązanie – w nagrobku rodziny Thomas centralnie ulokowaną tablicę inskrypcyjną wieńczy ujęta w spłaszczony, kolisty łuk płaskorzeźbiona, naturalistyczna girlanda z owoców i liści przechodząca na boczne, cofnięte obramowanie prostokątne.

Porównując legnicki cmentarz z założonym w 1824 r. „domem wieczności" w Kamiennej Górze zauważamy zbieżność lokalizacyjną (w pobliżu cmentarza miejskiego ogólnego). Ważniejsze jest jednak zachowanie w dobrym stanie kilkudziesięciu macew ustawionych w rzędach, licem na wschód. Znaczna grupa nagrobków kamiennogórskich jest podobna do pomników nagrobnych z legnickiego cmentarza. Tu także są to w większości prostokątne płyty inskrypcyjne ustawione na cokole i zwieńczone naczółkiem w kształcie łuku pełnego nadwieszonego. Inskrypcje są zamykane elementami dekoracji neogotyckiej w postaci maswerku, kwiatonu, łuku wachlarzowego, a także trójkątnym zwieńczeniem.

Również w Kamiennej Górze występuje architektoniczny typ nagrobka w formie portalu „bramy przejścia" gdzie kolumny ustawione na cokołach, flankują tablicę

inskrypcyjną. Znaczny stopień destrukcji tekstów epitafijnych, utrudnia identyfikację kamiennogórskich zabytków.

W podobnej skali przestrzennej zachował się cmentarz w Jaworze z najstarszą macewą pochodzącą z 1864 roku. Na jaworskim kirkucie znajduje się około 40 nagrobków o wysokiej jakości kamieniarskiego detalu. W aktualnie leżącym na ziemi naczółku, zamkniętym trójkątnie (z tympanonem) i zwieńczonym wykonanym akroterionem z palmetą i wolutami znajdujemy podobieństwo do wielu legnickich zwieńczeń (na przykład pomników: Mathilde Prager – **pozycja katalogowa nr 31** i **34**; czy Samuela Meyera). Pewnym wyróżnikiem na tym cmentarzu jest nagrobek w formie złamanej kolumny, jaki w Legnicy nie występuje.

Istotnym miejscem na mapie śląskich kirkutów jest Dzierżoniów, gdzie na cmentarzu dobrze zachowało się blisko 100 nagrobków z obeliskami i macewami w typie steli zamkniętej łukiem pełnym. W stylistyce modernistycznej powstał ciekawy grobowiec rodzinny Weyl – Beer z lat 20. i 30. XX w., o kompozycji zamkniętej elipsoidalnym łukiem, którego pole zdobi relief wici winorośli.

W Dzierżoniowie spotykamy również przykłady portalu „bramy przejścia" z tablicą inskrypcyjną ujętą w architektoniczne ramy, są także neogotyckie rozwiązania w formie ostrego łuku zamykającego inskrypcję oraz naczółki akroterionowe.

W Kłodzku wśród zachowanych świadectw żydowskiej sztuki sepulkralnej, gdzie pierwszy pochówek odbył się w 1833 r., zauważalne są macewy w formie steli zamkniętej półkoliście i pomniki typu obeliskowego[58].

Niestety nie zachowały się nekropolie żydowskie w Głogowie, Jeleniej Górze, Bolesławcu i Świdnicy.

Została opracowana teczka ewidencyjna dla cmentarza żydowskiego w Ścinawie (przy ulicy Młynarskiej), założonego około połowy XIX wieku. W ocenie walorów zabytkowych zachowanych macew czytamy: „Brak jest nagrobków o szczególnych walorach artystycznych, zróżnicowanie ich form wyraża się jedynie rodzajem zwieńczenia steli[59]".

Żydowski cmentarz legnicki i wrocławski przy ulicy Ślężnej uniknął zagłady. Przed porównaniem legnickiego kirkutu z wrocławskimi nekropoliami żydowskimi

[58] Obszernie historię cmentarza żydowskiego w Kłodzku opisuje Tomasz Jamróg na stronie internetowej: www.kirkutkłodzko.pl

[59] Teczka ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Ścinawie. Wykonał zespół: E. Czerniawski, T. Kozaczewski, H. Kozaczewska – Golasz, M. Kubin, Warszawa 1982. Maszynopis w posiadaniu Biura Dokumentacji Zabytków w Legnicy.

należy także przywołać cmentarz w Goerlitz – przy *Biesnitzer Strasse*. Bogaty repertuar architektonicznych styli pomników nagrobnych, imponująca skala założeń kompozycyjnych, detal architektoniczny i rzeźbiarski wraz z ogrodową przestrzenią, można porównać tylko z dziełami sepulkralnymi na cmentarzu wrocławskim przy ulicy Ślężnej.

Na zgorzeleckim cmentarzu znajdują się architektoniczne kaplice grobowe, oryginalny pomnik nagrobny typu baldachimowego – z czterema kolumnami korynckimi i z macewą w formie steli zwieńczonej trójkątnym naczółkiem, macewy z dekoracją neobarokową i neoklasycystyczną, nagrobki typu obeliskowego.

Wspominany wyżej cmentarz we Wrocławiu ma formę podłużnego, prostokątnego pola z regularną siatką podziałów na kwatery grzebalne i krzyżujące się pod katem aleje – ciągi komunikacyjne. Stanowi to w pewnym stopniu analogię do kompozycji legnickiego cmentarza ogólnego. Skala, wielkość nekropolii i estetyczne bogactwo żydowskiej kultury dawnego Wrocławia stanowią ewenement na skalę europejską. M. Łagiewski poświęca kirkutowi przy ulicy Ślężnej całą książkę. Wskazuje w niej na wyjątkowość tego miejsca: „Wyjątkowy charakter tej żydowskiej nekropolii bierze się z niezwykłego zestawienia występujących obok siebie tradycyjnych skromnych macew z monumentalnymi *domami* dla zmarłych. Jest to wyrazem procesu asymilacji i idącego za tym dynamicznego rozwoju zreformowanej społeczności żydowskiej w państwie pruskim. Dokładniejsza lustracja nagrobków i grobowców wyraźnie oddaje przechodzenie zasymilowanych Żydów od dawnego obyczaju ku postępowi i modzie. Dotyczyło to przede wszystkim zamożnych mieszczan, próbujących uniezależnić się od surowych norm religii mojżeszowej”[60]. Fascynacje sztuką Bliskiego Wschodu obserwujemy na przykładzie grobowca Maxa Kaufmana. Charakterystyczny podkowiasto – wachlarzowy łuk góruje nad wejściem do mauzoleum. Podkowiasty łuk dominuje w wykroju podkowiastego łuku o wachlarzowej, gotyckiej podziałce w okazałym grobowcu Meyera Rheinbergera i Caroliny Berthold.

Kolejny wrocławski cmentarz żydowski założony przy obecnej ulicy Lotniczej ma rozpoznawalną ideę cmentarza – ogrodu, w stylu swobodnego, krajobrazowego założenia. Wśród przetrwałych pomników nagrobnych znajduje się charakterystyczny typ nagrobka o konstrukcji budynku ustawionego na grobie (najczęściej cadyka, wybitnego rabina) nazwany ohelem. W tym przypadku, wrocławski ohel zbudowano

[60] Łagiewski M., op. cit., s. 41.

nietypowo, bo na grobie kobiety, żony rabina z Łodzi – Miny Majzel.

Ważną cechą żydowskich cmentarzy na Śląsku od drugiej połowy XIX do początków XX w. jest pismo na nagrobku – inskrypcja w języku niemieckim, połączona z tekstem hebrajskim, a często wyłącznie niemieckojęzyczna. Ta cecha jest świadectwem historycznych uwarunkowań, w jakich przyszło żyć żydowskiej społeczności. Asymilacja niemieckich Żydów przejawia się w zwrocie ku judaizmowi reformowanemu. Wyrazem tych światopoglądowych zmian są napisy na macewach, także w Legnicy, gdzie inskrypcje tylko w języku hebrajskim są w wyraźnej mniejszości.

RODZIAŁ IV.

Talmud o śmierci, pochówku i pierwszym nagrobku

Śmierć we wszystkich religiach jest uważana jako zakończenie ziemskiej egzystencji bytu i symboliczne przejście na drugą, lepszą stronę życia wiecznego. Dusza po pogrzebie udaje się na spoczynek do miejsca, które nazywane jest rajem, Edenem, bądź Szeolem. Aby mogła zaznać ukojenia zgodnie z nakazem religii mojżeszowej należy zapewnić jej szybki i godny pochówek. Człowiek istnieje tak długo, dopóki pamięć o nim istnieje w życiu jego najbliższych. Namacalnym śladem po zmarłych oprócz ich dokonań za życia są także nagrobki – macewy symbolizujące trwanie człowieka w przestrzeni „domu wieczności". Aby przystąpić do analizy legnickich pomników nagrobnych konieczne jest ukazanie stanowiska Pięcioksięgu Mojżeszowego – Tory, Talmudu oraz Biblii w kwestii śmierci i pochówku zmarłych.

M. Łagiewski przybliża podstawowe nakazy dotyczące grzebania zmarłych Żydów: „Żydzi zgodnie z podstawowym nakazem religijnym (Rdz 3, 19) od najdawniejszych czasów grzebali swoich zmarłych, podobnie zresztą jak inne ludy semickie, w tym terytorialnie bliscy Egipcjanie (Chamici). Z tysiącletnich burzliwych dziejów narodu żydowskiego zachowały się przeważnie tylko te kamienne pomniki, które trwale znaczyły i chroniły groby"[61]. Autor w rozdziale drugim – przepisy cmentarne zwraca uwagę na to, że: „Miejsca grzebania zwłok ludu Izraela otoczone były zawsze szczególną czcią, podnoszoną nawet do godności *ziemi uświęconej* (…) Nabożne działania powinny ograniczyć się wyłącznie do rytualnego pochówku i utrwalenia pamięci o zmarłych"[62]. M. Urbański w cyklu artykułów poświęconych wierzeniom i obrządkom Żydów zwraca uwagę na to, że zmarli traktowani są ze szczególną troską. Chowa się ich tak szybko, jak to możliwe, zgodnie ze wskazówką Talmudu – pogrzeb jest „blisko zgonu"[63]. Obowiązkiem, rodziny i krewnych zmarłego, było zajęcie się organizacją pogrzebu. Pochówkami zajmowało się także utworzone

[61] Łagiewski M., op. cit., s. 9.
[62] Ibidem, s. 10.
[63] Por. Urbański M., *Obyczaje i wierzenia Żydów. Śmierć i pogrzeb w czasach najdawniejszych* [w:] „Mówią Wieki", nr 6 i 7 (1985), s. 18.

bractwo pogrzebowe – *Chewra Kaddisza*. W trakcie uroczystości pogrzebowych wygłaszano modlitwy żałobne – *Kaddisz Jatom*, odnosiły się do wszechmocy Boga. Jeśli było to możliwe, kładło się zmarłemu pod głowę garść ziemi z Palestyny. Po opuszczeniu trumny do ziemi wszyscy zebrani brali symboliczny udział w zasypywaniu mogiły. Po odejściu od grobu rzucało się za siebie ziemią lub trawą, wypowiadając słowa: „Prochem jesteś i w proch się obrócisz!" (Rdz 3, 19). Żałobnicy pocieszali się słowami: „Niech wszechobecny ześle wam pocieszenie, tak jak wszystkim, którzy są w żałobie po Syjonie i Jerozolimie"[64]. Po wyjściu z cmentarza – terenu nieczystego trzeba było obmyć ręce w rytualnej studni, która stała przy bramie[65]. W okresie żałoby wykonuje się wiele rytualnych czynności: palenie świec przy głowie zmarłego, zasłanianie wszystkich luster w domu, wylewanie wody. Najważniejszą oznaką żałoby było rozdzieranie szat – *keri'ah*. Ważny był kształt, wielkość nacięć na szatach oraz narzędzia używane do tego celu. Obrzęd przeradzał się w spektakularne widowisko podczas rozdzierania szat nad grobami rodziców – każdy materiał rozrywano dłońmi[66].

Według proroka Izajasza człowiek trafia do grobu, krainy zmarłych. Biblia opisuje śmierć jako miejsce ciemne i nieznane. Straszliwe przedstawienie umierania ma być przestrogą dla żyjących, by sprawili bliźnim godny pochówek: „Kto z należących do Jeroboama umrze w mieście, tego żarły będą psy, a tego kto umrze w polu, będą żarły powietrzne ptaki, gdyż tak rzekł Pan" (1 Krl 14, 11). Biblia jest jednak przeciwna specjalnym ofiarom dla zmarłych, nie pochwala także nadmiernej żałoby. Życie po śmierci jest rozumiane jako rozdzielanie ciała od duszy: „I wróci się proch do ziemi, tak jak nią był, a duch powróci do Boga, który go dał" (Koh 12, 7). Śmierć jest przekroczeniem bramy między dwoma światami. Bramy cmentarza są wrotami do nowego życia: „Oto jest brama Pana, przez nią wejdą sprawiedliwi" (Ps 118, 20). Fragment Księgi Rodzaju formułuje jeden z najważniejszych nakazów przestrzeganych przez Żydów. Jest to obowiązek zwrotu ciała ziemi. Talmud wyklucza kremację: „Adamowi zaś rzekł: Iżeś usłuchał głosu żony twojej i jadłeś z drzewa, z któregom ci był kazał abyś nie jadł (…) W pocie oblicza twego będziesz pożywał chleba aż się wrócisz do ziemi, z którejś wzięty: boś jest proch i w proch się obrócisz" (Rodz. III, 17, 19).

[64] Łagiewski M, op. cit., s. 12.
[65] Por. Ibidem, s. 11 – 12.
[66] Por. Urbański M., op. cit., s. 18 – 22.

M. Łagiewski wprowadza ważny komentarz odnoszący się do tego, że niemożliwe było zlikwidowanie żydowskich nagrobków, macew. W czasach, w których zakładano nowe, miejskie cmentarze, Żydzi domagali się o użytkowanie swojej części cmentarza na nieokreślony czas. Dwieście ostatnich lat dynamicznego rozwoju miast spowodował, że trzeba było zlikwidować wiele starych cmentarzy. Wbrew religijnemu zakazowi ekshumacji, szczątki zmarłych Żydów przenoszono na inne cmentarze do rodzinnego grobu[67].

M. Łagiewski przedstawił także pokrótce biblijny rodowód macewy: „A Rachela umarła i została pochowana przy drodze do Efrata, czyli Betlejem. Jakub ustawił stelę na jej grobie – Kamień ten stoi na grobie Racheli po dziś dzień" (Rdz 35, 19 – 20). Cytowany tekst biblijny to pierwsza informacja o żydowskim nagrobku, który nazywa się w spolszczonej transkrypcji macewa. Macewa jako płyta nagrobna wystawiona za życia pojawia się także w wersecie Starego Testamentu: „Absalom jeszcze za swego życia zbudował sobie stelę w Dolinie Królewskiej. Tłumaczył sobie: Nie mam syna, który by upamiętnił moje imię. Pomnik nazwał swoim imieniem. Jeszcze do dziś nazywa się go <<Ręką Absaloma>>" (II Sm 18, 18).

Autor ukazuje, że „w czasach biblijnych kamienne stele obrobione ręką ludzką miały rożne zastosowanie. Najczęściej używane były jako: przedmiot kultu religijnego (Rdz 28, 18, 22), oznaczenia miejsc objawienia Bożego (Rdz 28, 18), otoczenie ołtarza ofiarnego (Wj 24, 4), obiekt upamiętniający ważne wydarzenie – zawarcie przymierza (Rdz 31, 45, Joz 4, 20)"[68]. O historii macewy pisze także M. Krajewska, wskazuje podobnie jak M. Łagiewski na biblijne pochodzenie tej kamiennej steli: „Po hebrajsku nagrobek nazywa się macewa. W starożytności macewa nie była pretekstem do pokazania kunsztu artysty, lecz znakiem, wznoszonym w miejscu (…) spoczynku zwłok (Rdz 35: 20)" [69].

Miejsce pochówku oznaczano kamieniem, aby kapłani nie przebywali niedaleko zwłok. Kontakt z umarłymi i przebywanie blisko cmentarza sprawiało, że byli rytualnie nieczyści. Zakazuje im tego prawo religijne: „I rzekł Pan do Mojżesza: Przemów do kapłanów, synów Aarona, i powiedz im: Niech się nikt z nich nie zanieczyści z powodu zmarłego z jego ludu" (Kpł 21, 1).

[67] Por. Łagiewski M., op. cit., s. 11.
[68] Por. Ibidem, s. 9.
[69] Krajewska M., *Cmentarze żydowskie*…, s. 397.

D. Rozmus, uwzględniając historyczne badania uczonych i pisarzy, szczegółowo opisuje pierwszą macewę wzniesioną na grobie Racheli: „Starożytni pisarze (Orygenes, Euzebiusz, św. Hieronim) wspominają o pomniku wznoszącym się na grobie Racheli, [znajdującym się dokładnie na siódmym kilometrze po opuszczeniu starej Jerozolimy poprzez Bramę Jafy w kierunku południowym, podążając ulicą Hebronu]”[70]. Pielgrzym Teodozjusz (530) pisze, że był to pomnik z kamienia[71]. D. Rozmus dalej przytacza słowa Arkufa (670) na temat pierwszej macewy, która miała formę piramidy. Z dalszych opisów autora i z innych tekstów źródłowych czytamy , że „inni pielgrzymi dodają, że zbudowany był [grobowiec] z 12 kamieni przedstawiających 12 pokoleń Izraela”[72]. Dalej dowiadujemy się, że Krzyżowcy wznieśli tu budowlę na planie kwadratu, znane są także dokładne wymiary grobowca. Bok mogiły miał 7 m, składał się z czerech filarów połączonych między sobą gotyckimi łukami o wysokości 6, 5 m i szerokości 3, 5 m, zwieńczenie miało kopułę. W 1788 r. zamurowano arkady, budowla nabrała wyglądu weli (mauzoleum) muzułmańskiego. Grobowiec był już własnością mahometan. Budowla nazywana była *Qubbet Rahil* (Kopuła Racheli). W 1841 r. Mojżesz Montefiore otrzymał dla Żydów klucze do Kopuły Racheli. Do grobowca dobudował kwadratowy przedsionek, wyposażony w mihrab (niszę modlitewną), było to miejsce modlitwy dla muzułmanów […]”[73].

Prosty kamienny nagrobek rozrósł się do sporej budowli nagrobnej. Według twórców średniowiecznego dzieła mistycznego *Zohar* Jakub postawił macewę na grobie Raheli, aby miejsce to było upamiętnione do dnia, w którym Bóg wzbudzi wszystkich do Zmartwychwstania[74]. Jak zauważa D. Rozmus „stawianie kamiennych nagrobków żydowskich, posiada tradycję trwającą wiele tysięcy lat. Sięga ona swymi korzeniami obyczajowości najstarszych przodków ludów semickich i szerszego kręgu kultur megalitycznych”[75]. Ciekawy komentarz wprowadza L.V. Thomas, twierdzi, że „poprzez symbolizm kamienia kompensuje się obsesję gnicia: zmarły w rozkładzie skrywa się za grobem czystym i trwałym, który zamyka go i broni. Kamień nagrobny, oznaka

[70] Rozmus D., op. cit., s. 39.
[71] Anonimowy pielgrzym odwiedzający to miejsce w 333 r. n. e. wspomina: „Z Terebine są dwie mile do Hebron, gdzie znajduje się czworoboczny pomnik cudownej piękności, pod którym pochowani są Abraham, Izaak, Jakub, Sara, Rebeka i Lea”, por. *Z Bordeaux do Jerozolimy*, przeł. Iwaszkiewicz P. [w:] *Do Ziemi Świętej*, pod red. B. Borowskiej, Kraków 1996, s. 86.
[72] Rozmus D., op. cit., s. 39.
[73] Por. Ibidem, s. 39; por. Baldi D., *W ojczyźnie Chrystusa. Przewodnik po Ziemi Świętej*, Kraków – Asyż 1982, s. 158 – 159; por. Battuta I., *Osobliwość miast i dziwy podróży*, Warszawa 1962, s. 20.
[74] Por. *The Zohar*, t. 2, przetłumaczył Simon M. i Sperling H., London – Bornemouth 1949, s. 171.
[75] Rozmus D., op. cit., s. 45.

obecności zmarłego, postrzegany jest jako substytut zmarłego. Fantazmatycznie potwierdzający jego trwałość"[76]. Ogrodzone i strzeżone cmentarze żydowskie zakładano w odległości 50 łokci od domostwa najbardziej wysuniętego na skraj osady. Zabronione było na cmentarzu jedzenie i picie, wprowadzanie między groby zwierząt, używanie kaplic i grobowców jako pomieszczeń magazynowych. Według starych zasad zabronione jest nawet przechodzenie przez cmentarz w celu skrócenia sobie drogi. Przepisy cmentarne zmieniły się już w XIX wieku. Zmiana dokonała się poprzez asymilację Żydów z lokalną społecznością. Skutkiem integracji z chrześcijańską społecznością było zakładanie nekropolii podobnych do cmentarzy chrześcijańskich. Według uznania gmin tworzono nawet polne i leśne kirkuty. Według dawnych przepisów religii mojżeszowej o miejscu pochówku nie decydowała zamożność czy pozycja społeczna zmarłego. W XIX w. nie przestrzegano już tej reguły[77]. „Do naszych czasów zachowały się groby najlepiej zabezpieczone. Ustawione na grobach nieobrobione ludzką ręką kamienie przestawały spełniać swoją symboliczną funkcję w momencie, gdy pamięć o danym grobie zanikła" – podaje D. Rozmus[78]. W ciągu wieków ustalono ogólne przepisy dotyczące rozplanowania cmentarzy żydowskich. Reguły te nie dotyczyły nigdy szczegółowego wyglądu nagrobka. Ustalono natomiast odległość, w jakich miały spoczywać ciała zmarłych, która nie mogła być mniejsza niż szerokość dłoni. Odległość między grobami nie mogła być mniejsza niż jeden łokieć[79].

[76] Por. Thomas L. V., *Trup*, Łódź 1991, s. 210.
[77] Por. Łagiewski M., op. cit., s. 10 – 11.
[78] Rozmus D., op. cit., s. 42.
[79] Przepisy te wyłożył w swojej książce rabin Zew Greenwald, *Bramy Halachy. Religijne prawo żydowskie. Kicur Szulchan Aruch dla współczesności*, pod red. rabina S. Pecaric, Kraków 2005.

ROZDZIAŁ V.

Sztuka macewy

5.1 Analiza stylowo – formalna pomników nagrobnych

W tym rozdziale autorka poddała analizie cechy formalno stylistyczne legnickich pomników nagrobnych oraz motywy zdobnicze i ich symboliczne znaczenia. Najważniejsze pytanie w tej części pracy dotyczy odrębności i podobieństw nagrobków legnickich w porównaniu do kirkutów na Śląsku. Badania uwzględniają pomniki nagrobne z przełomu XIX i XX wieku.

P. Piluk opisując kirkut w Legnicy pisze o tym, że: „na legnickim cmentarzu żydowskim zespół żydowskiej sztuki sepulkralnej jest różnorodny stylistycznie. Z okresu od połowy XIX w. do lat 30. XX w. pochodzą zarówno tradycyjne macewy (...) jak i obeliski, okazałe grobowce oraz oszczędne stele zdradzające wpływy modernizmu”[80]. D. Rozmus podkreśla, że „na obecny kształt nagrobka żydowskiego, jego symbolikę, elementy zdobiące miały wpływ mające kilka tysięcy lat kultury i tradycje, które swymi korzeniami sięgają starożytnych cywilizacji Środkowego i Bliskiego Wschodu, oraz całego basenu Morza Śródziemnego”[81]. Dominującą formą upamiętniania zmarłych na tym cmentarzu jest macewa. Zgodnie z panującymi tendencjami w sztuce XIX w. (historyzm) przeważają w dekoracji motywy neoklasycystyczne, neobarokowe, neogotyckie, orientalizujące. Na pomnikach nawiązujących do baroku widać przestrzenie pokryte bogatszą dekoracją i nisze, w których stały wazy. Nowe prądy, związane stylistycznie z secesją, zaowocowały kilkoma bardzo efektownymi pomnikami nagrobnymi. Obeliski nawiązują formą i symboliką do sztuki starożytnego Egiptu. Pomniki architektoniczne mają swe źródło

[80] Piluk P., *Dom wieczności. Cmentarz żydowski w Legnicy w fotografii Piotra Piluka*, Legnica 1999, s. 2 – 3.
[81] Rozmus D., op. cit., s. 33.

w sztuce renesansu. Łucja Wojtasik wprowadza ważny komentarz odnośnie obelisków: „Jest on symbolem triumfu nad śmiercią w nowożytnej sztuce sepulkralnej rozpowszechnił się dopiero od czasów wzniesienia słynnego nagrobka Chigich zaprojektowanego ok. 1515 r. przez Rafaela. Obelisk lub piramida symbolizowały duszę w przeciwieństwie do nietrwałego i podległego zniszczeniu ciała, symbolizował nieśmiertelność i trwałość[82]". Kamienna macewa, będąca prostopadłościenną płytą ustawioną pionowo na ziemi (w miejscu pochówku zmarłej osoby), zawiera wykutą inskrypcję w języku hebrajskim (często także w niemieckim), ale także dekorację ornamentalno – symboliczną. Płyta najczęściej zamknięta jest od góry łukiem. Na macewach łuk staje się, wyeksponowanym wyrazem idei drzwi – symbolizujących przejście ze świata ziemskiego do Boga. O nagrobku w formie bramy pisała także Anna Kamieńska: „W dawnych czasach miejsce pochowania zwłok, najczęściej na własnej ziemi, oznaczano tylko białym kamieniem bez napisu. Tak samo, jak oznaczano miejsca objawień czy proroczych snów jako miejsce święte i bramę nieba. I grób byłby więc taką bramą"[83]. Łuki o półkolistym, pełnym, odcinkowym, spłaszczonym, wklęsło – wypukłym, ostrołukowym, wachlarzowym, islamskim oraz hinduskim kształcie multiplikują ideę bramy. Winiety żydowskich książek, zdobione na karcie tytułowej graficznymi obrazami portali, wpływały na popularność motywu bramy – portalu w kompozycjach nagrobków.

Motyw bramy, zamkniętej półkolistym łukiem, flankowanej przez kolumny, jest kanoniczym znakiem nie tylko bramy przejścia, ale samej świątyni Salomona z Jerozolimy. Są przypomnieniem stojących w portalu świątyni jerozolimskiej kolumn o nazwach: Boaz i Jakin[84]. Motyw bramy z tablicą prezentacji zmarłego w tekście epitafijnym jest podstawowym przekazem macewy. Podobne rozwiązanie występuje w legnickich nagrobkach typu architektonicznego. W kabalistycznych opowieściach Zohara czytamy: „Czy ukazała ci się brama śmierci (...) po tej stronie stoi otworem wiele bram, a włada nimi śmierć[85]". Wyodrębniony motyw portalu, pozwala określić je

[82] Wojtasik Ł., *Nagrobki i epitafia neoklasycystyczne we Wrocławiu*, Maszynopis w Instytucie Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 21.
[83] Kamieńska A., Wstęp [w:] *Czas kamieni*.
[84] Kolumny Jakin i Boaz o których mowa na kartach Starego Testamentu: Pierwszej Księgi Królewskiej (1 Krl, 7, 21 – 22) oraz Kronik: [Salomon] wystawił potem przed świątynią dwie kolumny o wysokości trzydziestu pięciu łokci [. . .] Przed Miejscem Świętym wzniósł te kolumny, jedną z prawej strony, drugą z lewej, i nazwał prawą imieniem Jakin, lewą zaś imieniem Boaz (2 Krn, 3,15 – 17) W języku hebrajskim „Jakin" znaczy „Jahwe utwierdził", „Boaz" – „w Nim moc".
[85] Rozmus D., op. cit., s. 69.

mianem „nagrobków portalowych[86]".

Motyw bramy w formie żydowskiego nagrobka pojawił się wielokrotnie w polskiej literaturze przedmiotu. Jakub Lejbowicz Frank wołał w *Księdze Słów*: „Jakim sposobem może człowiek dostać się do bramy, która zawarta jest od początku świata? Chyba ten, kto ma wodza swego, któremu wszystkie ścieżki i drogi są wiadome…"[87]. M. Krajewska również podjęła się próby interpretacji bramy jako motywu na żydowskich pomnikach nagrobnych: „Brama uniwersalny symbol przejścia ze świata ziemskiego do życia wiecznego, częsty motyw w grobowcach antycznych i chrześcijańskich jest w judaizmie obarczona szczególnie bogatym znaczeniem i wykorzystywana we wszystkich dziedzinach obrzędowej sztuki. – *Oto jest brama Pana, którą wejdą sprawiedliwi* – (Ps 118, 20) – to werset często spotykany w synagogach, a czasem na bramie cmentarnej. Ku skojarzeniu ze śmiercią kierują nas słowa psalmisty do Boga: *Ty który podnosisz z bram śmierci* (Ps 9, 14)"[88].

Tendencje klasyczno – antykizujące są rozwinięciem starożytnych, powstałych w Grecji stel nagrobnych. Badacze żydowskich nagrobków wyodrębnili kilka typów macew. Genezy kompozycji macew możemy szukać w okresie klasycznym sztuki starożytnej Grecji, których zwieńczenie nawiązuje do kształtu naczółka – frontonu świątyni greckiej. Także w okresie klasycznym „nastąpiła zmiana formy steli (ustawianej na miejscu grobu zmarłego – przyp. aut.), która przybrała kształt prawie kwadratowy, najczęściej z pustym tympanonem doryckim u góry, z akroterionami. Płyta po bokach początkowo nieopracowana, została później ograniczona słupami czy antami" – pisze Ewdoksia Papuci–Władyka wskazując przy tym na Attykę jako rejon Grecji z którego pochodzi największy zespół stel nagrobnych[89]. Kamienne formy stel są masywne, ustawione na bazie o sześciennych kształtach.

Z upływem czasu stele stawały się wyższe, bardziej smukłe, zwieńczone wolutami z palmetami spiętymi ślimacznicami w kształcie odwróconej liry lub z samodzielną palmetą. Zwieńczenia trójkątnych naczółków miały formę akroterionu lub akroterionu palmetowego[90]. Popularnym antycznym motywem są również kolumny, które początkowo pełniły funkcje konstrukcyjne, z czasem stały się

[86] Zwraca na ten typ nagrobka i opisuje jego warianty kompozycyjne D. Rozmus: Por. Ibidem, s. 67.
[87] Por. Kraushar A., *Frank I frankiści polscy 1726 – 1816*, t. 1, Kraków 1895, s. 391.
[88] Krajewska M., *Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce* [w:] „Polska Sztuka Ludowa" nr 1 – 2 (1989) s. 56.
[89] Papuci – Władyka E., *Sztuka Starożytnej Grecji*, Warszawa – Kraków 2001, s. 262.
[90] Ibidem, s. 148.

motywem dekoracyjnym a nawet formą pomnika[91]. Na żydowskich nekropoliach, kolumny nie są przeznaczone tylko do dźwigania konstrukcji, symbolizują poprzez swoją strzelistość wieczne istnienie[92]. Ten typ dekoracji znany z greckiej steli jest licznie reprezentowany na cmentarzu w Legnicy.

Według D. Rozmusa nagrobek żydowski dzieli się na dwie płaszczyzny. Pierwsza z nich, dolna, zawiera informację o zmarłym wraz z tekstem epitafijnym (na przykład z fragmentami psalmów). Druga, górna partia kształtowana plastycznie stanowi kompozycję architektoniczno – rzeźbiarsko ornamentalną o symbolicznym kodzie. M. Łagiewski zaznacza, że właśnie górna część nagrobka – fronton – była miejscem, w którym artysta koncentrował swoje umiejętności. Zwieńczenie zdobiono: kamiennym okuciem w postaci gwiazdy Dawida, wieńca z wstęgami, zgaszonych pochodni, rozet, złamanych róż, makówek i wielu innych motywów[93]. Bywają też rzeźbiarsko wypracowane muszle wieńczące pomniki.

[91] Por. Knothe J., *Sztuka budowania*, Warszawa 1968, s. 81.
[92] Por. Meyer P., *Historia sztuki europejskiej*, Warszawa 1973, t. 1, s. 37.
[93] Por. Łagiewski M., op. cit., s. 65.

5.2 Semantyka – typy nagrobków na legnickim kirkucie

W badanej przestrzeni cmentarza przeanalizowano pod względem formalnym i stylowym kilkadziesiąt pomników nagrobnych. Zachowały się one w różnym stopniu. Pierwotne jakości estetyczne pozwoliły na wyodrębnienie związków formalno – typologicznych w kanonie żydowskiej macewy.

Na legnickim cmentarzu żydowskim w obrębie kształtowania i zdobienia macew oraz pomników nagrobnych można wyróżnić trzy podstawowe nurty:

1. Tradycyjny – trwa do końca istnienia żydowskiej sztuki sepulkralnej w Polsce. Występuje tradycyjny zestaw motywów i symboli – wykształcony na przestrzeni wieków. Stylistyka czerpie inspiracje ze sztuki antycznej, średniowiecznej i ludowej. Fenomenem jest zachowana tak liczna reprezentacja nagrobków przywołująca minione style historyczne – neostyle. Widoczne są wpływy sztuki: starożytnej, romańskiej, gotyckiej, renesansowej, barokowej, rokokowej, klasycystycznej szczególnie w elementach dekoracji.
2. Modernistyczny – nagrobki modernistyczne pojawiają się w XX wieku. Nurt polega na adaptacji osiągnięć sztuki współczesnej do potrzeb żydowskiej sztuki sepulkralnej. Wśród różnorodności stylów widoczne są wpływy secesji – zamiłowanie do dekoracyjności, asymetrycznej i falistej linii. Secesję wyparł szeroko pojmowany modernizm. Po 1910 r. oznaczał on architekturę opartą na zgodności funkcji i formy plastycznej. Modernizm w nagrobkach żydowskich eliminuje elementy zdobnicze. Uzyskuje się efekty przez prostotę meblarsko ułożonych brył. Nurt ten to wypadkowa ścierających się dwóch prądów ideologicznych: ortodoksyjnego i postępowego.
3. Unifikacyjny – styl nagrobków żydowskich nawiązuje do nagrobków najczęściej występujących na cmentarzach chrześcijańskich. Fundatorzy i kamieniarze nie starali się nadać płytom nagrobnym cech oryginalnych, korzystali ze standardowych wzorców. Jego wpływ spowodował obniżenie wartości artystycznej nagrobków[94].

[94] Por. Rozmus D., op. cit., s. 78 – 80.

P. Piluk podaje, że: „w pejzażu architektonicznym cmentarza dominują macewy z ostatnich dziesięcioleci XIX w. – nagrobki o kształcie wydłużonego prostokąta, z zaznaczoną częścią cokołową i zwieńczone profilowanym gzymsem, wspartym niekiedy na małych konsolach, podkreślającym wykrój zwieńczenia”[95]. Powołując się na powyższy cytat na legnickim cmentarzu w przeważającej ilości występują tradycyjne macewy – proste kamienne, pionowe płyty nagrobne rozpoznane u D. Rozmusa i M. Wodzińskiego jako typ I. Typ I jest również najczęstszą formą nagrobka na XIX i XX – wiecznych cmentarzach żydowskich. Macewy przeważnie zamknięte są półkoliście lub trójkątnie. Często występującą formą na legnickim kirkucie są obeliski nawiązujące do sztuki starożytnego Egiptu. Przeważnie wykonane są z czarnego granitu, rzadziej z piaskowca bądź granitu. Jedynym przykładem inspiracji sztuką islamu jest pomnik nagrobny rodziny Jonasów, zdobiony łukiem podkowiastym z wachlarzem i motywem arabeski. Wyodrębnioną grupą, są pomniki nagrobne z akroterionami naszczytowymi. Zwieńczenia najczęściej zdobione są palmetami nałożonymi na dwa jońskie spływy wolutowe. Nagrobki z akroterionami rozbudowane są architektonicznie (zazwyczaj w stylu neorenesansowym) lub w formie tradycyjnej, prostokątnej macewy.

M. Krajewska wyróżnia trzy podstawowe typy nagrobków żydowskich: Pierwszy to tradycyjna stela nagrobna – macewa. Drugi typ to sarkofag najczęściej spotykany jest na cmentarzach Żydów sefardyjskich. Trzeci typ nagrobka to ohel czyli namiot – prosty, murowany budynek, dawniej też drewniany. Zawiera jedną lub kila płyt nagrobnych. Za pierwowzór uważa się biblijną jaskinię Machpela – grobowiec kupiony przez Abrahama dla Sary (Rdz 23). Ohel to najczęściej miejsce spoczynku rabinów i cadyków, duchowych mistrzów chasydyzmu[96]. Według typologii autorki na legnickim kirkucie występuje tylko typ pierwszy, czyli macewa.

Analiza tradycyjnych macew, architektonicznych i modernistycznych nagrobków, wykazuje związek koncepcji plastycznej z możliwościami warsztatów kamieniarskich działających w okresie rozwoju gospodarczego i urbanistycznego Legnicy (lata 1870 – 1900). Kamieniarze wykonywały liczne, elewacje nowych kamienic przy ulicach: Piastowskiej, Złotoryjskiej, Roosevelta, Jaworzyńskiej, Mickiewicza. Budynki cechowały się bogactwem detalu i architektonicznej artykulacji w postaci portali,

[95] Piluk P., *Dom wieczności*…, s. 3.
[96] Por. Krajewska M., *Cmentarze żydowskie*…, s. 398.

naczółków okiennych, gzymsów, szczytów, nisz, balustrad wyposażonych w historyczne ornamenty i rzeźbione dekoracje.

Fasady kamienic ulicy Roosevelta posiadają dekorację naśladujące style historyczne: secesyjne, nawiązujące do renesansu północnego (zastosowanie ceglanego lica w fasadzie).

W dekoracji fasad przy ulicy Engelsa występuje połączenie motywów neogotyckich i secesyjnych. Różnorodna zabudowa ulicy Złotoryjskiej posiada kamieniczki o klasycyzującej dekoracji fasad. Przy ulicy Złotoryjskiej 89 wyjątkowy jest dom Rothera – właściciela pobliskiej cegielni. Wolno stojący, wielobryłowy budynek o randze podmiejskiego pałacu wzniesiony został w latach 1872 – 1888. Elewacje zdobią szczyty, sterczyny, fryzy arkadowe, wąskie wysokie okna w zwieńczeniu posiadają płyciny naśladujące maswerki, gzymsy krokształynowe.

Kamienice przy pl. Przyjaźni Polsko – Radzieckiej powstałe w końcu XIX w. posiadają dekorację nawiązującą do stylów historycznych. Dekoracje fasad kamienic zbudowanych w XX w. występują motywy secesyjne. Fasady rozczłonkowują ryzality, wykusze oraz balkony o ażurowych balustradach. Środkowe osie fasad akcentują niewielkie szczyty. Fasady pokrywają tynki lub rzadziej ceglana licówka, wszelkie zaś dekoracje wykonane są w narzucie tynkowym.

Zabudowa ulicy Mickiewicza na odcinku od pl. Słowiańskiego do ulicy H. Sawickiej stanowi wcześniejszą zabudowę dzielnicy, pochodzi z lat 70. XIX wieku.

W zabudowie ulicy Jaworzyńskiej znajdują się kamienice z końca XIX i początku XX w., a także z lat 30. ostatniego stulecia.

Osiągnięciom architektoniczno – budowlanym i reprezentacyjnemu wizerunkowi miasta sprzyjała rozbudowa Legnicy. Plan rozbudowy został przygotowany przez (wymienionego wcześniej) architekta synagogi legnickiej Otto Kirchnera, który pracował w latach 1842 – 1867 na stanowisku miejskiego inspektora budowlanego. Pod koniec XIX stulecia wzmaga się aktywność budowlana, zabudowuje się wolne przestrzenie pomiędzy drogami, wytycza się nowe ulice i place. W tym czasie powołano Miejski Urząd Pomiarowy. Prace budowlane wykonywało założone w 1872 r. Legnickie Towarzystwo Budowlane *Pursche* i spółka[97]. Zarówno kamieniarska obróbka nagrobków z legnickiego kirkutu jak i detal budynków, kamienic legnickich (okienne naczółki i portale) świadczą o profesjonalnym poziomie warsztatów

[97] Por. Bandurska Z., *Architektura południowo – zachodniej dzielnicy Legnicy z końca XIX i początku XX wieku* [w:] „Szkice Legnickie", t. 12 (1984), s. 133 – 173.

kamieniarskich i budowlanych. Podobnie ukształtowane zwieńczenia, naczółki i detale znajdujemy na legnickim cmentarzu żydowskim. Także nielicznie, zachowane do dziś, nagrobki niemieckich obywateli Legnicy na cmentarzu komunalnym, wykazują udział warsztatów kamieniarskich znanych z nagrobków żydowskich.

W trakcie badań udało się odnaleźć sygnatury mistrzów kamieniarskich – wykonawców niektórych nagrobków (przeważnie typu obeliskowego) są to: Wagner, Merkel, Löwe i Börn. Bezcenną wiedzą na temat żydowskiej XIX – wiecznej społeczności lokalnej są adresbuchy, w których udało się odnaleźć podstawowe informacje o kamieniarzach wykonujących nagrobki na legnickim kirkucie.

Herman Wagner – Nina Wagner była właścicielem zakładu kamieniarskiego, w którym pracował H. Wagner. Zakład mieścił się przy *Breslauerstrasse* 94 – ulica Wrocławska. Warsztat sztuki nagrobkowej (*Werkstätten für Friedhofskunst*) specjalizował się w dostawie i budowaniu ze wszystkich naturalnych kamieni oraz w polerowaniu i obróbce granitu i marmuru. Wagnerowie mieli także magazyn gotowych malunków nagrobnych[98]. H. Wagner był także redaktorem i wydawcą *Verlag und Redaktion der Fachzeitung* fachowego pisma *Deutsches Steinbildhauer – Journal*. Wydawnictwo mieściło się przy *Breslauerstrasse* 226[99].

Josef Löwe był rzeźbiarzem i kamieniarzem *Bildhauer und Steinmetzmeiste*. Zakład kamieniarski mieścił się przy *Breslauerstrasse* 15, w późniejszych latach pracownia została przeniesiona na *Breslauerstrasse* 21[100].

Wilhelm Börn – rzeźbiarz, zakład kamieniarski przy *Breslauerstrasse* 26[101]

Bruno Merkel – kamieniarz, zakład kamieniarski przy *Breslauerstrasse* 145[102].

[98] *Liegnitzer Einwohnerbuch. Adreßbuch* 1930, s. 292.
[99] *Liegnitzer Adreßbuch für das Jahr 1899*, s. 149.
[100] *Liegnitzer Adreßbuch für das Jahr 1877*, s. 209.
[101] *Liegnitzer Adreßbuch für das Jahr 1905*, s. 12.
[102] *Liegnitzer Einwohnerbuch. Adreßbuch 1930*, s. 176.

5.3 Pomniki nagrobne – Katalog

W tej części pracy zostały przedstawione wyniki badań przeprowadzonych na terenie cmentarza żydowskiego w Legnicy. Przedmiotem analizy w niniejszym katalogu będą nagrobki z nowożytnego kirkutu w Legnicy. Badania terenowe przeprowadzono w okresie luty – czerwiec 2011 roku.

Na legnickim „domu wieczności" zróżnicowanie w architekturze i dekoracji nagrobka dotyczy głównie pionowo ustawionych partii, stele stały się więc materiałem, na podstawie którego stworzono podział typologiczny. Inwentarz opisuje i charakteryzuje najczęściej występujące macewy i pomniki nagrobne pod względem:

a) formy
b) wariantu
c) stylu

Szczegółowa analiza formy przestrzennej w powiązaniu z wykazaniem cech stylowych, zawarta jest w zindywidualizowanym typologicznie katalogu wybranych dzieł. Przy każdym pomniku nagrobnym zostały zaznaczone następujące rzeczy: imię i nazwisko zmarłego, datę narodzin i zgonu (jeśli można było odczytać), typologię według M. Wodzińskiego i D. Rozmusa oraz typologię stylowo – formalną (określenie nagrobka jako: tradycyjnej, architektonicznej, nowoczesnej formy macewy). D. Rozmus podkreśla, że: „Typologia nie jest próbą przykrojenia i ograniczenia zjawisk artystycznych do sztywnych kategorii, ma ona tylko ułatwić poruszanie się w ogromnej liczbie zabytków"[103].

Katalog inwentaryzacyjny oparty jest na systematyce dokonanej przez D. Rozmusa i M. Wodzińskiego. D. Rozmus wyodrębnił 22 typy stel nagrobnych. W obrębie typu I zostało wydzielonych aż dziewięć wariantów. Typologia M. Wodzińskiego jest nieco uboższa, odkrył i opisał tylko sześć wariantów macew najczęściej występujących na śląskich kirkutach. Powołując się na systematykę wyżej wymienionych autorów, można dostrzec, że na legnickim kirkucie najwięcej jest macew w typie I, III i IV (M. Wodziński). Wszystkie typy nagrobków

[103] Rozmus D., op. cit., s. 34.

u M. Wodzińskiego u D. Rozmusa zostały uznane za wariant I.

Z punktu widzenia niniejszej pracy szczególnie istotne wydaje się zestawienie proponowane przez D. Rozmusa. Zaznacza on, iż stele typu I są kamiennymi płytami w kształcie pionowego prostokąta. Określa się go jako wariant C – w jego obrębie wyróżnia się szereg pomniejszych wariantów, zależnie od stopnia rozbudowania ornamentów zdobiących front macewy. D. Rozmus podkreśla, że „rozumieć przez to należy cały zespół efektów artystycznych stosowanych przez kamieniarzy w celu ozdobienia płaszczyzny płyty zawierającej inskrypcje w języku hebrajskim (rozmaite warianty żłobionych ramek, bordiur itp.) oraz uwydatnienia dekoracji symbolicznej nagrobka, zwykle w polu jego zwieńczenia". Badacz zauważa również, że należy zwrócić uwagę na sposób, w jaki macewa jest zwieńczona: „(…) spotyka się różne warianty łuku: łuk pełny półkolisty, półkolisty obniżony (wariant A), zbliżony do trójlistnego ostrego, który można nazwać też podwójnym ostrołukiem (wariant F), podkowiasty (wariant H), dwuramienny (wariant G), odcinkowy (wariant B), trójkątny (wariant D), wklęsło – wypukły z uskokiem (wariant I), zbliżony do „oślego grzbietu" (wariant E)"[104].

Do zinwentaryzowania zabytków żydowskiej sztuki sepulkralnej na terenie legnickiego cmentarza, przekonał mnie komentarz M. Wodzińskiego: „Cmentarze żydowskie i znajdujące się na nich macewy są wciąż kurczącym się dziedzictwem kultury narodowej. Wandalizm i kradzież znacznie nadwyrężyły i wciąż nadwyrężają stan ich zachowania. Istnieje realna groźba, że w niedługim czasie nie będziemy już dysponowali XVII – wiecznymi, a nawet XVIII – wiecznymi nagrobkami na Śląsku[105]". Autor nie odnosi się do XIX – wiecznych stel, ale groźba postępującej destrukcji jest realna również w stosunku do macew i pomników nagrobnych powstałych na przełomie XIX i XX wieku. Na podstawie zdjęć z teczki ewidencyjnej legnickiego kirkutu można zauważyć jak zły jest stan zachowania macew i pomników nagrobnych. Większość macew została wykonana z piaskowca, który jest nietrwałym materiałem. Nagrobki nie są regularnie czyszczone i konserwowane, co także wpływa na zniszczenia. Wykonanie cmentarnej inwentaryzacji wydaje się słuszne ze względów czysto muzealniczych.

[104] Ibidem, s. 54 – 55.
[105] Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje*…, s. 13.

POZYCJA KATALOGOWA NR 1

Pomnik nagrobny **Hirsch Krieg**

M. Wodziński – typ II

D. Rozmus – typ I (wariant A)

(tradycyjna macewa)

Macewa Hirscha Kriega ma kompozycję dwudzielną utworzoną z prostej prostokątnej, pionowej, stojącej wprost na gruncie płyty inskrypcyjnej oddzielonej od zwieńczenia wąskim półwałkiem. Płaszczyznę tablicy inskrypcyjnej zamyka linearny łuk pełny będący ideogramem „bramy przejścia". Zwieńczenie zamknięte profilowanym, wysuniętym do przodu półkolistym łukiem nadwieszonym. W polu płaskorzeźbiony dzban stojący w misie.

Macewa z piaskowca, zamknięta łukiem nadwieszonym, jest typem często występującym na Śląsku.

POZYCJA KATALOGOWA NR 2

Pomnik nagrobny **Moritz Brann**

M. Wodziński – typ II

D. Rozmus – typ I (wariant A)

(tradycyjna macewa)

Płyta inskrypcyjna wsparta na kamiennym, schodkowym, rustykalnym cokole. W stosunku do nagrobka Hirscha Kriega, nie występuje zamknięcie płyty inskrypcyjnej poziomym gzymsem, lecz zwieńczonym łukiem podwieszonym, o silnie wysuniętym do przodu profilu.

POZYCJA KATALOGOWA NR 3

Pomnik nagrobny **Joseph Badstein**

M. Wodziński – typ II

D. Rozmus – typ I

(wariant A)

(tradycyjna macewa)

Dwuczłonowa stela z piaskowca zwieńczona łukiem nadwieszonym, z prostokątną, pionową tablicą inskrypcyjną w prostokątnej ramie, oddzielona od zwieńczenia wysuniętym poziomym profilem. W półkolistym polu zwieńczenia płaskorzeźbione dłonie połączone palcami. U podstaw łuku po obu stronach pseudoakroteriony.

POZYCJA KATALOGOWA NR 4

Pomnik nagrobny **Fischel Friedrich Bergen**
M. Wodziński – typ II
D. Rozmus – typ I (wariant A)
(tradycyjna macewa)

Macewa z piaskowca, dwuczłonowa, zamknięta łukiem nadwieszonym z bocznymi pseudoakroterionami. Prostokątna płyta inskrypcyjna oddzielona od zwieńczenia wydatnym profilowanym gzymsem. W polu zwieńczenia zamkniętego łukiem pełnym płaskorzeźbione „oko opatrzności" w promieniach.

POZYCJA KATALOGOWA NR 5

Pomnik nagrobny **Goldstein**
M. Wodziński – typ II
D. Rozmus – typ I (wariant A)
(tradycyjna macewa)

Niemal identyczna forma jak w pomniku nagrobnym: **Fischela Friedricha Bergena.** Zwieńczenie zamknięte łukiem pełnym, w polu płaskorzeźbiona korona.

POZYCJA KATALOGOWA NR 6

Pomnik nagrobny **Hermann Cohn**

M. Wodziński – typ II

D. Rozmus – typ I

(wariant A)

(tradycyjna macewa)

Macewa z piaskowca w typie pionowej, prostokątnej steli zwieńczonej trzykrotnie profilowanym łukiem nadwieszonym, flankowanym przez pseudoakroteriony. Profilowane obramowanie tablicy inskrypcyjnej powtarza kształt macewy. W polu pod profilowanym łukiem tablicy umieszczono dwie płaskorzeźbione dłonie połączone palcami. Inskrypcja u góry płyty w języku hebrajskim, na dole w języku niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 7

Pomnik nagrobny rodziny **Krimmer**

M. Wodziński – typ II

D. Rozmus – typ I

(wariant A)

(tradycyjna macewa)

Macewa Krimmerów wykonana z piaskowca. Najbliższa kompozycyjnie nagrobkowi **Fischela Friedricha Bergena,** z tablicą inskrypcyjną podzieloną symetrycznie na dwie części. Zamknięta od góry łukiem podwójnym. W polu zwieńczenia płaskorzeźba z gasnącą pochodnią leżącą wśród liści. W nagrobku Krimmerów wyodrębniono trzy części: cokół, tablicę inskrypcyjną i zwieńczenie.

POZYCJA KATALOGOWA NR 8

Pomnik nagrobny rodziny **Bran (Asaar? Brann, Louisse? Bran)**

M. Wodziński – typ II

D. Rozmus – typ I (wariant A)

(tradycyjna macewa)

Typ kompozycji analogiczny do nagrobka Krimmerów. Zwieńczenie wzbogacone akroterionem naszczytowym.

POZYCJA KATALOGOWA NR 9

Pomnik nagrobny **Rosalie Kretschmer**

M. Wodziński – typ II

D. Rozmus – typ I

(wariant A)

(tradycyjna macewa)

Macewa w typie steli zamkniętej łukiem nadwieszonym o tablicy inskrypcyjnej wstawionej w kwaterę utworzoną przez łuk pełny podwieszony. Rysem charakterystycznym dla macewy Rosalie Kretschmer jest wyodrębniona część cokołowa. Idea „bramy przejścia" została w sumaryczny sposób zaakcentowana kontrastem jasno – szarej barwy kamienia i czarnej płyty inskrypcyjnej ujętej w łuk pełny.

POZYCJA KATALOGOWA NR 10

Pomnik nagrobny **Ernestine Pinschower**

M. Wodziński – typ VI

(tradycyjna macewa)

Macewa z piaskowca w kształcie prostokątnej płyty, zamknięta łukiem wklęsło – wypukłym. Całość powierzchni obwiedziona delikatnym obramowaniem. W górnej części płyty inskrypcja w języku hebrajskim, w dolnej tekst w języku niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 11

Pomnik nagrobny **Joseph Lewy**

M. Wodziński – typ VI

(tradycyjna macewa)

Macewa z piaskowca w kształcie pionowej, prostokątnej steli zamkniętej łukiem wklęsło wypukłym. W podwójnym obramowaniu płyty u góry, w tondzie, płaskorzeźbiona dłoń trzymającą przechylony dzbanek. Inskrypcja od góry w języku hebrajskim, na dole w języku niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 12

Pomnik nagrobny **Philipp Sabisch**

M. Wodziński – typ VI

(tradycyjna macewa)

Macewa z piaskowca w formie prostokątnej płyty, zamknięta łukiem wklęsło – wypukłym bez artykulacji plastycznej i podziałów kompozycyjnych. W części górnej płaskorzeźbione dłonie połączone palcami. Całą płytę otacza wypukłe obramowanie. Inskrypcja od góry w języku hebrajskim, na dole w języku niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 13

Pomnik nagrobny **Niezidentyfikowany („piszczałkowy")**

M. Wodziński – typ II

D. Rozmus – typ I

(wariant A)

Macewa dwuczęściowa w kształcie prostokątnej, pionowej płyty. Płyta inskrypcyjna oddzielona od zwieńczenia gzymsem, pokrytym kimationem jońskim. W zwieńczeniu tablicy inskrypcyjnej szeroki pas, wypełniony regularnie pionowymi, równoległymi kanelami. Kanele od góry wypełnione półwałkami w kształcie piszczałek. Zwieńczenie w formie pełnego łuku. Inskrypcja w języku hebrajskim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 14

Pomnik nagrobny **Niezidentyfikowany (uskrzydlona klepsydra)**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I

(wariant D)

(tradycyjna macewa)

Nagrobek z piaskowca w kształcie prostokątnej płyty z wydzielonymi trzema częściami. Prostokątna tablica inskrypcyjna osadzona w polu ujętym przez profilowaną ramę. W górnej części inskrypcja hebrajska podporządkowana linii łuku pełnego.

Nad tablicą inskrypcyjną w wydzielonym prostokątnym, poziomym polu ujęta łukiem pełnym – płaskorzeźbiona uskrzydlona klepsydra w otoczeniu motywów roślinnych. Powyżej, nad gzymsem zwieńczenie w formie trójkątnego naczółka pokrytego reliefem wici roślinnej.

POZYCJA KATALOGOWA NR 15

Pomnik nagrobny rodziny **Beer, Hirsch Beer (1807 – 1877), Henriette Beer (1817 – 1877)**

(architektoniczny)

Pomnik nagrobny, którego architektoniczna konstrukcja (licząca ponad trzy metry wysokości) dominuje skalą, stylem, detalem architektonicznym, nad pozostałymi nagrobkami na legnickim cmentarzu. Architektura nagrobka Beerów, nawiązuje kompozycją do portalu antycznej świątyni. Tablicę inskrypcyjną flankują dwie neoromańskie kolumny o roślinnych kapitelach tworząc arkady wsparte po środku na kapitelu wspornika (analogicznym do kapiteli kolumn). Część środkowa, wraz z flankującymi ją kolumnami, wsparta na rozbudowanym do 1/3 wysokości całego nagrobka wysuniętym postumencie. Inskrypcja na całym polu tablicy w języku hebrajskim i niemieckim. Architekturę pomnika nagrobnego wieńczy wysunięty, trójkątny naczółek z tympanonem, wypełnionym wsparty na krokstynach. W polu tympanonu płaskorzeźbione, skrzyżowane liście palmowe. Naczółek zwieńczony palmetowymi akroterionami: naszczytowym i bocznymi.

Religijno – kommemoratywne przesłanie macewy zawarte w hebrajskiej inskrypcji, zostało zdominowane przez wizualny, architektoniczno – ornamentalny neoklasycyzm i neoromanizm. Trójdzielny zamysł kompozycyjny, ład proporcji i harmonijne powiązanie stylów historycznych to cechy charakterystyczne tego sepulkralnego dzieła.

POZYCJA KATALOGOWA NR 16

Pomnik nagrobny **Ernestine Jonas (1810 – 1881)** i **Moses Jonas (1803 – 1881)**
(architektoniczny)

Kompozycja nagrobka Jonasów jest trójdzielna w podziale poziomym i pionowym. Boczne, główne, prostokątne tablice inskrypcyjne z piaskowca, ustawiono na schodkowym cokole. Obie tablice zwieńczono łukami podkowiastymi o wachlarzowej strukturze. Na osi prostokątna węższa tablica inskrypcyjna wsparta i zwieńczona kamiennym blokiem ozdobionym wzorem przypominającym mozaikę. Pionowych podziałów części środkowej, dokonano za pomocą wąskich słupów (pseudo – pilastry), których trzony ozdabia motyw przecinających się płaskich plecionek. Również tablice inskrypcyjne są ramowane przez krzyżujące się pod katem prostym (w narożach) taśmy plecionkowe. Nad tablicami bocznymi, w kolistych, dużych polach wewnątrz łuków wachlarzowych, płaskorzeźbione symbole zamknięte w plecionkowych, kolistych ramach. Z lewej strony uskrzydlona klepsydra, a z prawej złamane drzewo (palma).

To wyjątkowe dzieło o egzotyczno – islamskim rodowodzie, wskazuje na otwarcie żydowskiego środowiska w Legnicy na modne w sztuce drugiej połowy XIX w. tendencje, które zostały przetransponowane dla potrzeb żydowskiego pomnika nagrobnego. Pomnik nagrobny Jonasów jest przykładem formy architektonicznej czerpiącej inspiracje z „egzotycznych" rejonów.

POZYCJA KATALOGOWA NR 17

Pomnik nagrobny rodziny **Wiener, Henriette Heineman** z domu **Wiener (1847 – 1883)** i **Pauline Wiener** z domu **Danziger (1812 – 1883)**
(architektoniczny)

Monumentalna architektura nagrobka, którą tworzą dwie wysokie, oddzielone prześwitem tablice inskrypcyjne zwieńczone przerywanym naczółkiem. Tablice ustawione na dwustopniowym postumencie. Na postumencie inskrypcje w języku niemieckim na dole i w dwóch płycinach powyżej. Główne tablice inskrypcyjne w języku hebrajskim od góry i od dołu w języku niemieckim, obwiedzione profilowaną listwą, przyjmującą pośrodku plastyczną formę rolwerku. Nad tablicami gzyms podtrzymujący zwieńczenie. W centrum zwieńczenia płaskorzeźbione tondo, wypełnione promienistą, pięciopłatkową koroną kwiatu z motywem muszli w środku. Po bokach rozwinięte woluty. Powyżej podstawa pod niezachowany element ozdobny. Pomiędzy tablicami wąski prześwit zamknięty półkolistym łukiem arkady z archiwoltą opatrzoną kluczem – idea „bramy przejścia". Szczególnie okazałe neobarokowe zwieńczenie i jego przełamanie na osi ze stojącym pierwotnie na wysokim, niezachowanym postumencie – wazonie, tworzyło wyrazisty, dynamiczny, rozczłonkowany kontur.

POZYCJA KATALOGOWA NR 18

Pomnik nagrobny **Moritz Landsberg (1824 – 1882)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 19

Pomnik nagrobny **Rosalie Landsberg (1835 – 1894)**

(tradycyjna macewa)

Pomnik nagrobny dwuczłonowy, z umieszczoną na wysokim cokole, stelą opatrzoną tekstem inskrypcyjnym. Cokół ozdobiony boniowaniem po bokach, z płyciną z tekstem od frontu. Macewa w kształcie prostokątnej tablicy, w prostej, płaskiej ramie o zaokrąglonych narożnikach.

Stojące obok siebie, bliźniacze wyodrębnione, pomniki nagrobne strukturą dwudzielną (szeroka podstawa, mur i pionowy prostokąt tablicy), nadają rangę pismu o zróżnicowanej barwie: czarna tablica i jasne litery hebrajskie od zachodu i białe tło, czarne litery niemieckie od wschodu. Czystość i klarowność podziałów wzmacnia oszczędna dekoracja – feston kwiatowy zawieszony na położonych w narożnikach wolutach oraz motyw roślinny wprowadzony do wąskiego pasa gzymsu

oddzielającego partię postumentu od wieńczącej tablicy. Oba pomniki nagrobne od strony zachodniej ustawione są nad płaską płytą opatrzoną Gwiazdą Dawida.

Koncepcja formalna płyty inskrypcyjnej w jej dwustronnym jakby lustrzanym odbiciu, nawiązuje do konstrukcji lustra obrotowego w prostokątnej ramie ustawianego na toaletce, popularnego w XIX wieku. Owa „obrotowość" tablicy – lustra w sposób symboliczny wyraża dwoistość języka i pozycji społecznej wybitnego rabina legnickiego w państwie niemieckim.

Położenie nagrobków przy frontowej części cmentarza w bezpośredniej bliskości ulicy Wrocławskiej (w pobliżu bramy głównej) ma znaczenie kommemoratywne i jest dzisiaj odbierane jako znaczenie osoby Moritza Landsberga w dziejach Legnicy.

POZYCJA KATALOGOWA NR 20

Pomnik nagrobny rodziny **Krimmer**

(architektoniczny)

Rozbudowany horyzontalnie, trójdzielny, architektoniczny, neorenesansowy nagrobek. Cztery tablice inskrypcyjne w języku niemieckim umieszczone na wysokim cokole (także z inskrypcjami) i zwieńczone wydatnym, profilowanym gzymsem. Część środkowa dwukrotnie szersza od bocznych, zawiera dwie tablice. Boczne tablice z inskrypcją głównie w języku hebrajskim, środkowe w języku niemieckim. Zewnętrzne tablice ujmują dwie pary pilastrów na wysokich cokołach. Nad głowicami pilastrów ozdobionych płaskorzeźbionymi kwiatowymi festonami wysunięte imposty, akcentujące załamanie belkowania. Kwatery boczne tablic inskrypcyjnych zaakcentowane naczółkami o falistym konturze utworzonym przez esowate woluty, które w najwyższym punkcie tworzą kształt liry z palmetą w środku. Pierwotnie naczółki posiadały zwieńczenia (niezachowane) w kształcie obelisku.

POZYCJA KATALOGOWA NR 21

Pomnik nagrobny **Joseph Bickel**

(z akroterionem w zwieńczeniu)

Trójdzielny pomnik nagrobny z tablicą umieszczoną na wysokim cokole

i z wydatnym zwieńczeniem. Część z tablicą inskrypcyjną ujmują po bokach pary pilastrów jońskich o gładkich trzonach, ustawionych jeden na drugim. Wysoki i oddzielony gzymsem poziomym od części centralnej prostokątny cokół, zawiera wypukłą tablicę inskrypcyjną, z czarnego marmuru, w profilowanej ramie. Powyżej tablicy inskrypcyjnej dwa skrzyżowane liście palmowe. Pomnik reprezentatywny dla neobarokowych nagrobków posiada silnie rozczłonkowane, wysunięte przed lico zwieńczenie. Zwieńczenie zamknięte łukiem odcinkowym z wysokim i rozłożystym akroterionem naszczytowym z palmetą ujętą przez spływy wolutowe. W naczółku powtórzony motyw dwóch skrzyżowanych liści palmowych.

Do neobarokowego typu zaliczamy nagrobki:

POZYCJA KATALOGOWA NR 22

Pomnik nagrobny **Johanna Buchholz** z domu **Tarrasch (1842 – 1881)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 23

Pomnik nagrobny **Meyer Wiener**

POZYCJA KATALOGOWA NR 24

Pomnik nagrobny **Amalia Simon**

POZYCJA KATALOGOWA NR 25

Pomnik nagrobny **Ernestine Krieg**

POZYCJA KATALOGOWA NR 26

Pomnik nagrobny **Simon Rosenthal**

POZYCJA KATALOGOWA NR 27

Pomnik nagrobny **Meyer Jadassohn**

W nagrobku **Meyer Jadassohn** w zwieńczeniu nastąpiła zmiana, zastosowano naczółek trójkątny z pseudoakroterionami bocznymi, umieszczonymi na nadwieszonych odcinkach wąskiego gzymsu.

POZYCJA KATALOGOWA NR 28

Pomnik nagrobny **Amalie Rosenthal**

M. Wodziński – typ II

D. Rozmus – typ I

(wariant A)

Pomnik nagrobny z wydzielonym, profilowanym cokołem. Na cokole ustawiona prostokątna, pionowa płyta inskrypcyjna ujęta w prosty profil ramy, zdobionej u dołu przez esownice. Inskrypcja w języku hebrajskim i niemieckim. Nad tablicą inskrypcyjną silnie zaakcentowany, profilowany gzyms poziomy opatrzony pasem ornamentacyjnym w typie kimationu lesbijskiego. Zwieńczenie w formie półokrągłego łuku. W tympanonie płaskorzeźbione złamane drzewo (palma). Po bokach łuku liście akantu w typie ornamentu barokowego.

POZYCJA KATALOGOWA NR 29

Pomnik nagrobny **Meyer Caro**

M. Wodziński – typ IV

(z akroterionem w zwieńczeniu)

Macewa w kształcie prostokątnej, pionowej steli, zamknięta łukiem pełnym. Nagrobek ustawiony na profilowanym cokole ozdobionym płaskorzeźbionym fryzem z wywiniętych liści akantu. Płyta inskrypcyjna, flankowana przez pary pilastrów o głowicach pseudokorynckich. Trzony pilastrów gładkie, z bazą opartą na wysokim cokole. W archiwolcie łuku wieńczącego, płaskorzeźbiona wić liściasta (winorośl) o cechach ornamentu gotyckiego, w kluczu archiwolty zwinięty liść akantu.

W zwieńczeniu akroterion z palmetą opartą na wolutach.

Do macew w tym typie zaliczamy między innymi cztery nagrobki:

POZYCJA KATALOGOWA NR 30
Pomnik nagrobny **Aron Urnhof**

POZYCJA KATALOGOWA NR 31
Pomnik nagrobny **Mathilde Prager**

POZYCJA KATALOGOWA NR 32
Pomnik nagrobny **Philipp Neisser**

POZYCJA KATALOGOWA NR 33
Pomnik nagrobny **Johanna Caro**

POZYCJA KATALOGOWA NR 34
Pomnik nagrobny **Mathilde Prager**
M. Wodziński – typ III
(z akroterionem w zwieńczeniu)

Macewa w kształcie prostokątnej płyty wspartej na prostokątnym cokole, zwieńczona łukiem pełnym nadwieszonym z akroterionem nadszczytowym i akroterionami bocznymi. Front cokołu zdobiony płaskorzeźbionym motywem roślinnym i palmetowym. Tablica inskrypcyjna zamknięta od góry półokrągłym podłuczem. Zwieńczenie o bogatej dekoracji neoklasycznej, w polu zwieńczenia płaskorzeźbiony wieniec z liści bluszczu. Akroterion naszczytowy, palmetowy ze spiralami i z bocznymi półakroterionami palmetowymi wspartymi na jońskich ślimacznicach oraz motywami wici kwiatowej ze spiralami.

POZYCJA KATALOGOWA NR 35

Pomnik nagrobny **Ludwig Danziger**

M. Wodziński – typ III

(z akroterionem w zwieńczeniu)

Nagrobek Ludwiga Danzigera powtarza schemat kompozycyjny nagrobka Mathilde Prager. W zwieńczeniu inny typ wieńca – wieniec laurowy przewiązany wstęgami.

POZYCJA KATALOGOWA NR 36

Pomnik nagrobny **Rosalie Durenlurth**

M. Wodziński – typ III

(z akroterionem w zwieńczeniu)

Nagrobek w kształcie prostokątnej płyty zwieńczonej profilowanym nadwieszonym łukiem. W zwieńczeniu akroterion szczytowy w formie zbliżonej do trójkąta. Po bokach łuku dwa półakroteriony. Tablica inskrypcyjna oddzielona od zwieńczenia półwałkiem. Inskrypcja dwujęzyczna od góry w języku hebrajskim u dołu w języku niemieckim. U góry inskrypcji płaskorzeźbione liście dębu. W polu zwieńczenia płaskorzeźbiony wieniec z liści bluszczu przewiązany plastyczną wstęgą. Akroterion szczytowy z motywem roślinnym zamkniętym „wachlarzem" palmetowym ze spływami wici akantowej.

POZYCJA KATALOGOWA NR 37

Pomnik nagrobny **Bertha Danziger (1823 – 1885)**

POZYCJA KATALOGOWA 38

Pomnik nagrobny **Louis Danziger (1824 – 1911)**

(architektoniczny)

W obu macewach idea „bramy przejścia" została przedstawiona przez

nawiązanie do renesansowego portalu. Łuk pełny, zamykający tablicę inskrypcyjną, opiera się na parze wspartych na cokołach kanelurowanych pilastrów z pseudokorynckimi kapitelami. W trójkątnych polach nadłucza, umieszczono reliefy z pąkami róż. W centrum części cokołowej płaskorzeźbiony rozwinięty pąk kwiatowy. Wyodrębnione szerokim gzymsem zwieńczenie z dwóch wolut zakończonych półakroterionami, posiadało pierwotnie motyw naszczytowy (niezachowany) w kształcie akroterionu lub wazonu.

POZYCJA KATALOGOWA NR 39

Pomnik nagrobny **Pauline Hannes (1814 – 1881)**

(architektoniczny)

Nagrobek w kształcie prostokąta, ustawiony na wysuniętym łamanym gzymsie cokołu. Cokół opatrzony kartuszem z inskrypcją. Tablica inskrypcyjna zamknięta półokrągłym łukiem. Nad łukiem profilowana archiwolta z kluczem w formie liścia akantu. Po bokach nagrobka para pilastrów o kanelurowych trzonach. Nad archiwoltą belkowanie w pasie fryzu, ozdobione trzema płaskorzeźbionymi girlandami. Powyżej gzyms z naczółkiem w formie łuku odcinkowego. W kluczu naczółka, na osi, kartusz z owalnym polem herbowym w środku. Zwieńczenie naczółka nie zachowało się, pozostała kamienna baza, na której wspierała się forma naszczytowa: akroterion lub wazon.

POZYCJA KATALOGOWA NR 40

Pomnik nagrobny **Marcus Levin**

(neogotycki)

POZYCJA KATALOGOWA NR 41

Pomnik nagrobny **Caroline Levin**

(neogotycki)

Prostokątna płyta zwieńczona wysuniętym gzymsem schodkowym, na nagrobku

Marcusa Levina zachowana waza wieńcząca. Tablica inskrypcyjna zamknięta wykutym dwulistnym łukiem w dwudzielnym, biforyjnym ostrołucznym „oknie" wypełnionym „ślepym" trójlistnym maswerkiem. Na osi między łukami ostrymi, w wydłużonym romboidalnym polu, czteroliść. Inskrypcja w języku niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 42

Pomnik nagrobny **neogotycki (niezidentyfikowany)**

Macewa w kształcie prostokątnej płyty ustawionej na cokole. Część główna z tablicą inskrypcyjną zamknięta pełnoplastycznym dwulistnym łukiem w dwudzielnym, biforyjnym ostrołucznym „oknie" wypełnionym „ślepym" trójlistnym maswerkiem. Na osi między łukami ostrymi w wydłużonym romboidalnym polu czteroliść. Na wysuniętym przed lico tablicy inskrypcyjnej cokole, zbliżone do prostokąta pole ujęte ślepym maswerkiem w kształcie dwuliści po bokach. Zwieńczenie w formie schodkowo ukształtowanych gzymsów. Inskrypcja tylko w języku hebrajskim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 43

Pomnik nagrobny **Henrietty Schiesser**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant D)

(tradycyjna macewa)

Macewa w formie prostokątnej zwieńczonej trójkątnie płyty. Zwieńczenie w formie gzymsu powtarzającego kształt górnej części. Część główna z tablicą inskrypcyjną zamknięta pełnoplastycznym dwulistnym łukiem w dwudzielnym, biforyjnym ostrołucznym „oknie" wypełnionym „ślepym" maswerkiem z płaskorzeźbioną gałązką róży w tondzie. Inskrypcja mocno zniszczona, od góry w języku hebrajskim, od dołu w języku niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 44

Pomnik nagrobny **neodorycki (niezidentyfikowany)**

(architektoniczny)

Pomnik nagrobny o architektonicznej bryle. Tablica inskrypcyjna (niezachowana) na wysokim cokole, flankowana neoklasycznymi doryckimi kolumnami. Nad tablicą gładki gzyms. Powyżej pięcioelementowy fryz utworzony przez prostokątne, pionowe pola (gładkie i wypełnione trzema kartuszami z wolutami). Masywne, poziome, belkowe zwieńczenie, o szerokim profilu, spoczywa na abakusach kolumn.

POZYCJA KATALOGOWA NR 45

Pomnik nagrobny **Ferdinand Jottkowitz (1845 – 1873)**

(architektoniczny)

Dzięki fotografii wykonanej przez H. Kozaczewską – Golasz, zawartej w ewidencji cmentarza żydowskiego w Legnicy z 1982 r., wiemy kto został tym nagrobkiem upamiętniony. Stan obecny jest wynikiem destrukcji, która pozbawiła dzieło tablicy inskrypcyjnej, zwieńczenia i części oryginalnego fryzu z meandrem w pasie pod naczółkiem. Aktualnie nie zachowała się tablica inskrypcyjna i zwieńczenie oraz fragment fryzu.

Architektoniczny, trójczłonowy nagrobek Ferdinanda Jottkowitza wyróżnia się neoklasycznym ornamentem: meander, ząbkowanie, akroterion na szczycie trójkątnego naczółka. Dekoracja schodkowego cokołu posiada rytmiczny, klasycyzujący fryz z odcinków kanelur.

POZYCJA KATALOGOWA NR 46

Pomnik nagrobny **Szczyt z fryzem arkadowym**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant D)

(tradycyjna macewa)

Prostokątna stela zamknięta trójkątnym fryzem arkadkowym. Boki szczytu urozmaicają półakroteriony ozdobione motywem palmety. Nad inskrypcją w polu tablicy umieszczono płaskorzeźbione, skrzyżowane dwa pióra. Inskrypcja w języku hebrajskim źle zachowana.

POZYCJA KATALOGOWA NR 47

Pomnik nagrobny **Schonfeld**

(z akroterionem w zwieńczeniu)

Neoklasyczna stela z białego marmuru o prostokątnej płycie inskrypcyjnej w profilowanej ramie. Zwieńczenie jest połączeniem trójkątnego naczółka z wpisanym weń akroterionem naszczytowym. Akroterion w formie reliefu palmety ujętej w łuk ostry. Naczółek szerszy od płyty, oddzielony uskokami. Inskrypcja w języku hebrajskim i niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 48

Pomnik nagrobny **Salomon Prager**

(tradycyjna macewa)

Macewa w kształcie prostokąta z wysuniętym gzymsem. Zwieńczenie w formie trójkąta, pokrytego rytą wicią roślinną. W centralnym motywie zdobniczym palmeta. Inskrypcja od góry w języku hebrajskim a od dołu w języku niemieckim. Tablica uszczerbiona z prawej górnej strony.

POZYCJA KATALOGOWA NR 49

Pomnik nagrobny **Siegfried Neuhof**

formą zbliżony do M. Wodziński – typ VI

(z akroterionem w zwieńczeniu)

Macewa w kształcie prostokątnej płyty wspartej na niskim cokole. Płyta inskrypcyjna obwiedziona ramą. U góry płyty z lewej i prawej strony wyryte liście

dębu. Nad tablicą prostokątne pole, flankowane półkolumnami wspierającymi półokrągły gzyms. W polu pełnoplastyczne, wyrzeźbione, złączone ze sobą dłonie. Pod gzymsem motyw ornamentu astragalowego. Nad gzymsem akroterion naszczytowy w formie muszli nałożonej na dwa spływy wolutowe. Inskrypcja w języku hebrajskim i niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 50

Pomnik nagrobny **Rosalie Treitel (1798 – 1856)**

(architektoniczny)

Macewa w kształcie wysokiej prostokątnej płyty ustawionej na niskim, schodkowym cokole. Tablica inskrypcyjna obwiedziona wystającą ramą. Nad tablicą wysunięty gzyms, na którym ustawiono zwieńczenie w kształcie półokrągłego łuku. W polu łuku, rzeźbiony motyw dwóch skrzyżowanych liści palmowych. Po obu stronach łuku półakroteriony z motywem roślinnym. Z prawej dolnej strony cokołu stylizowany, rzeźbiony liść akantu. Inskrypcja w języku hebrajskim i niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 51

Pomnik nagrobny **Friederike Stuhl**, z domu **Toeplitz**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant C)

(z akroterionem w zwieńczeniu)

Macewa w kształcie prostokątnej płyty ustawionej na schodkowym, dekorowanym cokole. Płyta inskrypcyjna zamknięta łukiem półostrym. Po bokach płyty słabo zachowany ornament kwiatowy. Powyżej tablicy inskrypcyjnej wysunięty gzyms z roślinnym ornamentem. Nad gzymsem akroterion naszczytowy, w formie liścia, ustawiony na dwóch spływach wolutowych. Liść wpisany w kształt trójkąta. Inskrypcja w języku hebrajskim i niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 52

Pomnik nagrobny **Minna Korant,** z domu **Rinkel (1819 – 1893)**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant D)

(z akroterionem w zwieńczeniu)

Macewa w kształcie prostokątnej płyty na wysuniętym cokole. Płyta inskrypcyjna otoczona obramowaniem. Na każdym rogu płyty ryta palmeta. Nad tablicą półwałek a nad nim trójkątny naczółek z akroterionem nadszczytowym w kształcie palmety. Po bokach zwieńczenia półakroteriony.

Macewa Minny Korant jest jedynym przykładem (poza obeliskami) gdzie udało się odnaleźć sygnaturę kamieniarza Löwe. Tablica inskrypcyjna w języku hebrajskim i niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 53

Pomnik nagrobny **Henriette Kabisch** z domu **Jereslaw (1832 – 1894)**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant C)

(z akroterionem naszczytowym)

Macewa w kształcie prostokątnej płyty, ustawionej na cokole. Nad tablicą inskrypcyjną wysunięty gzyms. Nad gzymsem akroterion naszczytowy w formie palmety wspartej na dwóch spływach wolutowych wzbogaconych trzema kwiatowymi motywami dzwonków. Po bokach, u dołu tablicy inskrypcyjnej, spływy wolutowe. Na cokole ryta inskrypcja w języku niemieckim. Tablica inskrypcyjna w języku hebrajskim i niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 54

Pomnik nagrobny **Charlotte Schuerin**

M. Wodziński – typ III

D. Rozmus – typ II (wariant A)

(z akroterionem w zwieńczeniu)

Macewa w kształcie prostokątnej płyty ustawionej na schodkowym cokole. Tablica inskrypcyjna obwiedziona ramą. U góry po obu stronach, dwa ryte liście bluszczu. Nad tablicą wysunięty gzyms. Powyżej zwieńczenie w kształcie półokrągłego łuku z półakroterionami po bokach. W polu zwieńczenia ryty wieniec laurowy. Nad zwieńczeniem akroterion w kształcie pełnoplastycznej palmety, ustawionej na dwóch spływach wolutowych. Inskrypcja słabo zachowana, od góry w języku hebrajskim, od dołu w języku niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 55

Pomnik nagrobny **Regina Staht**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant D)

(architektoniczny)

Macewa w kształcie prostokątnej płyty ustawionej na wysokim, trzystopniowym cokole. W tablicy inskrypcyjnej zaznaczony łuk półostry. Nad tablicą wysunięty gzyms ozdobiony ornamentem z pętelek. Powyżej zwieńczenie w kształcie trójkąta. W polu zwieńczenia płaskorzeźbiony ornament kwiatowy. Na cokole inskrypcja w języku hebrajskim. Inskrypcja na płycie głównej w języku hebrajskim i niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 56

Pomnik nagrobny **Julie Koppe** z domu **Kirscheld (1828 – 1894)**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant C)

(z akroterionem naszczytowym)

Macewa w kształcie prostokątnej płyty ustawionej na schodkowym cokole. Tablica inskrypcyjna obwiedziona rytą ramą. Z prawej górnej strony tablicy zachowany ryty ornament roślinny. Nad tablicą zachowany do połowy półwałek. Powyżej zwieńczenie w formie trójkątnego daszku z akroterionem naszczytowym w kształcie palmety, wspartej na dwóch wolutach. Inskrypcja w języku niemieckim i hebrajskim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 57

Pomnik nagrobny **Henriette Jeroslaw**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant D)

(architektoniczny)

(z akroterionem naszczytowym)

Architektoniczny pomnik nagrobny z piaskowca, w kształcie zbliżonym do kwadratu. Nagrobek ustawiony na prostokątnym, wysuniętym cokole zdobionym motywem palmety w półokręgach. Tablica inskrypcyjna z czarnego marmuru, wklęsła, wyodrębniona profilowaną ramą. Nad tablicą prostokątne pole, obwiedzione wypukłą ramą. W środku pola rzeźbione koło. Powyżej trójkątne zwieńczenie zdobione muszlą. Nad muszlą trójkątny „daszek" z dwoma półakroterionami po bokach i akroterionem naszczytowym. Akroteriony stylizowane na kształt muszli.

POZYCJA KATALOGOWA NR 58

Pomnik nagrobny **Friedr. Wilh. Menzel (1810 – 1882)** i **Marie Menzel** z domu **Beimann**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant D)

(tradycyjna macewa)

Macewa z granitu w kształcie prostokątnej płyty, zamkniętej trójkątnie. Napis w języku niemieckim. U góry płyty ryty motyw wieńca z dwóch gałązek laurowych.

POZYCJA KATALOGOWA NR 59

Pomnik nagrobny **Johanna Lacho**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant D)

(tradycyjna macewa)

Macewa piaskowcowa, w kształcie prostokątnej, niskiej płyty, zamkniętej

półokrągłym łukiem. Nad łukiem zwieńczenie w formie trójkątnego, wysuniętego uskokowego daszka. Inskrypcja w języku hebrajskim i niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 60

Pomnik nagrobny **Louise Brahl** z domu **Levinger (1812 – 1882)**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant D)

(tradycyjna macewa)

Macewa piaskowcowa, w kształcie prostokątnej płyty. Płyta inskrypcyjna, obwiedziona ramą. W narożach płyty, ryte liście bluszczu. Tablica zamknięta łukiem ostrym. W polu łuku powtórzony motyw liści bluszczu. Nad tablicą zwieńczenie w kształcie trójkątnego daszku z półakroterionami po bokach. Zwieńczenie dekorowane rzeźbionym ornamentem roślinnym. Inskrypcja w języku hebrajskim i niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 61

Pomnik nagrobny **Siegmund Gründbaum**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant D)

(tradycyjna macewa)

Macewa piaskowcowa w kształcie prostokątnej płyty. Płyta wyodrębniona rytą ramą. Powyżej półwałek i wysunięty gzyms. Nad gzymsem zwieńczenie w kształcie trójkąta z półakroterionami po bokach. Inskrypcja w języku hebrajskim i niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 62

Pomnik nagrobny **neogotycki (niezidentyfikowany, inskrypcja hebrajska)**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I (wariant E)

Macewa piaskowcowa, w kształcie pionowej płyty na schodkowym cokole. Tablica inskrypcyjna wpisana w formę gotyckiego okna z maswerkiem (dwa maswerki w formie trójliścia, połączone ze sobą zwornikiem, powyżej czterolistna rozeta). Tablica inskrypcyjna zamknięta łukiem Tudorów. Cały nagrobek zamknięty podwójnym łukiem Tudorów. Tablicę inskrypcyjną flankują podłużne okna gotyckie. Inskrypcja w języku hebrajskim.

5.4 Pomniki nagrobne w formie obelisku

Formą uniwersalną dla religijno – kommemoratywnej funkcji nagrobka w sztuce sepulkralnej, zarówno chrześcijańskiej jak i żydowskiej, okazał się egipski obelisk. Podążający ku niebu, smukły, wysoki kształt czworobocznego kamiennego słupa zwężał się u góry. W starożytnym Egipcie zwieńczony był ”piramidką” pokrytą złotą blachą. Osiągał wysokość ponad 30 metrów. Symbolizował oś wszechświata, w egipskim kulcie solarnym był świętym kamieniem, a jego doskonałość formy została włączona do obiegu kultury świata zachodniego. Sprowadzano egipskie obeliski do Rzymu, Paryża, Londynu i Nowego Jorku.

Już od czasów starożytnego Rzymu włączono obelisk do repertuaru sztuki zarówno w funkcji pomnikowej jak i detalu architektonicznego, rzeźbiarsko – epitafijnego motywu. W sztuce sepulkralnej popularność obelisków zaczyna się wraz z modą na Egipt i stylem *empire* związanym z podbojem Egiptu przez cesarza Napoleona I Bonaparte. Kulminacja „stylu obeliskowego” następuje w drugiej połowie XIX w., w estetyce historyzmu.

Szczególnie w ostatniej ćwierci XIX w. sztuka żydowska poszukuje swoich korzeni, czerpiąc inspiracje ze starożytnego orientu, a sięganie po ten motyw jest wyrazem takich tendencji. Z drugiej strony – społeczność żydowska w Europie otwiera się na nurt unifikacyjno – asymilacyjny. Odejście od tradycji i jej ścisłych kanonów w plastyce sepulkralnej jest wyrazem tych historycznych przemian.

Przykłady nagrobków obeliskowych na legnickim cmentarzu żydowskim:

POZYCJA KATALOGOWA NR 63

Pomnik nagrobny **Adolf Prager (1823 – 1899)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 64

Pomnik nagrobny **Georg Doctor (1886 – 1914)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 65

Pomnik nagrobny **Rudolph Cohn (1840 – 1900)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 66

Pomnik nagrobny **Bertel Joachimczyk (1876 – 1916)** z domu **Adam**

POZYCJA KATALOGOWA NR 67

Pomnik nagrobny **dr Emma Josephy** z domu **Alexander (1841 – 1905)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 68

Pomnik nagrobny **Gustav Josephy (1837-1913)** i **Pauline Josephy (1844 – 1871)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 69

Pomnik nagrobny **Gertrud Katharina Franziska Josephy (1868 – 1891)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 70

Pomnik nagrobny **Theodor Beller (1839 – 1911)** i **Dorothea Beller** z domu **Hirsch (1835 – 1923)**

(secesyjny)

POZYCJA KATALOGOWA NR 71

Pomnik nagrobny **Pina Cohn (1842 – 1918)**

5.5 Obeliski z sygnaturami legnickich kamieniarzy

Jak już wcześniej wspomniano analiza macew oraz architektonicznych i modernistycznych nagrobków, wykazuje, że w tym czasie w Legnicy prężnie działały przynajmniej cztery warsztaty kamieniarskie. Oglądając obeliski na legnickim kirkucie można odczytać cztery, najczęściej powtarzające się nazwiska kamieniarzy: Herman Wagner, Wilhelm Börn, Josef Löwe i Bruno Merkel. Dzięki niemieckicm adresbuchom można dowiedzieć się na jakiej ulicy mieściły się warsztaty kamieniarskie. Wszyscy wyrobnicy mieli swoją pracownię przy dzisiejszej ulicy Wrocławskiej – *Breslauerstrasse*. Prawdopodobnie do powstania warsztatów kamieniarskich przyczynił się rozwój gospodarczy i urbanistyczny Legnicy w latach 1870 – 1900.

W przeważającej części obeliski wykonane są z czarnego marmuru bądź z granitu. Forma tych nagrobków jest oszczędna i surowa w formie. Swoją strzelistością i zakończeniem w formie trójkąta przywodzą na myśl stele ze starożytnego Egiptu. Obeliski nie mają wielu motywów ikonograficznych, tylko na niektórych grobach wyryte są dłonie kapłana lub gwiazda Dawida. Często ustawione są na wysokich kwadratowych bądź prostokątnych cokołach. Inskrypcje w przeważającej części są w języku niemieckim.

Sygnatury warsztatów kamieniarskich widoczne są tylko na pomnikach nagrobnych w formie obelisków, wyjątek stanowi tylko jeden architektoniczny pomnik nagrobny z akroterionem nadszczytowym. Z prawej dolnej strony piaskowcowego nagrobka widoczna jest sygnatura Löwe, jest to pomnik nagrobny Julie Koppe (**pozycja katalogowa nr 56**).

1. Pomniki nagrobne z sygnaturą H. Wagner:

SYGNATURA NR 1

Pomnik nagrobny **David Buchholz (1822 – 1902)**

SYGNATURA NR 2

Pomnik nagrobny **Berta Cohn** z domu **Hahn (1834 – 1895)**

SYGNATURA NR 3

Pomnik nagrobny **Jakob Elkusch (1847 – 1912)** i **Jenny Elkusch (1853 – 1930)**

SYGNATURA NR 4

Pomnik nagrobny **Jenny Pappe (1844 – 1928)** i **Arthur Pappe (1876 – 1931)** i **dr Kurt Pappe (1879 – 1937)**

SYGNATURA NR 5

Pomnik nagrobny **Louis Alerander (1828 – 1895)**

SYGNATURA NR 6

Pomnik nagrobny **dr Emma Josephy** z domu **Alerander (1811 – 1905)**

SYGNATURA NR 7

Pomnik nagrobny **Adolf Prager (1823 – 1899)**

Pomnik nagrobny **Herman Wilkner (zm. 1933)**

Pomnik nagrobny **Wilhelm Alerander (zm. 1919)** i **Jenny Alerander (zm. 1905)**

2. Pomniki nagrobne z sygnaturą J. Löwe:

SYGNATURA NR 1

Pomnik nagrobny **Gustav Josephy (1837 – 1913)** i **Pauline Josephy** z domu **Rawitscher (1844 – 1871)**

SYGNATURA NR 2

Pomnik nagrobny **Moritz Cohn (1839 – 1891)**

SYGNATURA NR 3

Pomnik nagrobny **Julie Koppe** z domu **Kirscheld (1828 – 1894)**

3. Pomniki nagrobne z sygnaturą W. Börn:

SYGNATURA NR 1

Pomnik nagrobny **Pina Cohn (1842 – 1918)**

SYGNATURA NR 2

Pomnik nagrobny **Georg Alerander (1859 – 1902)**

SYGNATURA NR 3

Pomnik nagrobny **Bertha Ostreicher** z domu **Peiser (1827 – 1910)**

4. Pomniki nagrobne z sygnaturą B. Merkel:

SYGNATURA NR 1

Pomnik nagrobny **Salomon Doctor (1838 – 1908)** i **Selma Doctor (1843 – 1933)**

5.6 Pomniki nagrobne z lat 1900 – 1939 (nowoczesne trendy w żydowskiej sztuce sepulkralnej)

Na początku XX w. forma klasycznej macewy, jako kamiennej steli zamkniętej mniej lub bardziej eksponowanym zwieńczeniem, przestaje być formą dominującą. Pojawiają się rozwiązania kompozycyjne dążące do symbolicznej i ekspresyjnej formy, z uwzględnieniem właściwości surowego kamienia. Rozwija się forma rodzinnego pomnika nagrobnego, w możliwie najprostszej ramie architektonicznej, z rozbudowaną częścią inskrypcyjną. W latach 1900 – 1939 nadal funkcjonuje dwujęzyczny zapis inskrypcyjny. Nowe realizacje utrzymane są w stylu secesyjnym i *art deco*.

POZYCJA KATALOGOWA NR 72

Pomnik nagrobny rodziny **Fronzig; Gerhard Breit- Fronzig** i **Marga Breit** – **Fronzig; Lotte Breit** z domu **Fronzig; Max Fronzig** i **Emma Fronzig**

(architektoniczne, art. deco)

Prostą, monumentalną formę posiada mogiła rodziny Fronzig, której członkowie zmarli w latach 1924 – 1938. Nagrobek składa się ze ściany głównej i flankujących ją skośnych ścian bocznych wykonanych z czarnego granitu. Ściana czołowa o zwieńczona jest owalnym szczytem. Na ścianie umieszczono trzy tablice inskrypcyjne, jedna pozostała wolna.

POZYCJA KATALOGOWA NR 73

Pomnik nagrobny **David Davidson** i **Jenny Davidson**

(architektoniczny)

W monumencie Davidsonów idea portalu „bramy przejścia" uległa nowoczesnej interpretacji w duchu budowli megalitycznych, wykorzystujących surowy, nieociosany kamień do konstruowania dolmenów. Poziomy głaz o surowej powierzchni, wsparty na

dwóch słupach, zamyka znajdującą sie w jego cieniu – jak we wnęce – kwadratową płytę inskrypcyjną o rytych literach.

POZYCJA KATALOGOWA NR 74

Pomnik nagrobny rodziny **Haurwitz (lata 30. XX w.)**
(architektoniczny)

Nagrobek dominuje wielkością założenia obejmującą pierwotnie pięć tablic inskrypcyjnych (zachowały się dwie).

Kamieniarz zastosował nowoczesne uproszczenia i geometryzację formy. Dwa boczne filary łączy trójkątny naczółek i cokół. Na cokole wsparto sześć słupów, ujmujących w ramy, w pierwotnym zamyśle, pięć prostokątnych, pionowych tablic inskrypcyjnych. W drugim i trzecim polu zachowały się tablice inskrypcyjne: Moritz Caspary 1878 – 1949 i Minna Haurwitz z domu Levy 1840 – 1930. Na zwieńczeniu nagrobka wykuta gwiazda Dawida i napis *Familie Haurwitz*.

POZYCJA KATALOGOWA NR 75

Pomnik nagrobny **Henriette Steiner** z domu **Bernstein (1842 – 1919)** i **Felix Steiner (1843 – 1923)**
(art. deco)

Macewa w formie stojącej płyty o ściętych górnych narożach. Po środku płyta inskrypcyjna powtarzająca kształt z wyrytą w górnej części gwiazdą Dawida. Poniżej wykuta mało czytelna inskrypcja w języku niemieckim. Środkowa tablica nałożona jest na nieco większą a ta na trzecią zamykającą formę. Tworzą one ekspresyjną formę schodów.

POZYCJA KATALOGOWA NR 76

Pomnik nagrobny **Minna Reich** z domu **Prausnitz (zm. 1922 r.)**
(art. deco)

Monumentalna kompozycja przestrzenna o centralnie ustawionej gładkiej, prostokątnej macewie zamkniętej łukiem pełnym, z którego wychodzą rzeźbione trzy wiązki promieni. W polu zwieńczenia nad inskrypcją „gwiazda Dawida". Środkowej steli towarzyszą odsunięte na boki, dwa wyższe, prostopadłościenne, pionowe bloki kamienne będące odwołaniem do idei „bramy przejścia". Stworzono minimalistyczną kompozycję czystych form z elementami symbolicznymi (promienie), „rzeźbiarskie" ustawienie brył w przestrzeni.

POZYCJA KATALOGOWA NR 77

Pomnik nagrobny **dr Moritz Peritz (1856 – 1930), dr Anna Peritz (1863 – 1937), dr Martha Peritz**

(architektoniczny)

Ramowa, prosta, ujęta w format poziomego prostokąta kompozycja, z wydzielonymi trzema tablicami inskrypcyjnymi, oddzielonymi wąskimi, pionowymi pasami. W środku „tryptykowego" ustawienia tablica rabina Moritza Peritza, nad którą widnieje gwiazda Dawida. Zwieńczenie nagrobka ograniczone do trzech pasów gładkiego gzymsu uskokowego.

POZYCJA KATALOGOWA NR 78

Pomnik nagrobny **Eduard Doctor (1849 – 1923)** i **Martha Doctor**

(tradycyjna macewa)

Prosta kwadratowa płyta, z czerwonego kamienia, w minimalistyczny sposób wyraża idę żydowskiej macewy - pozbawionej hebrajskiej inskrypcji. Jedynym elementem symbolicznym jest gwiazda Dawida ryta w kamieniu, w której środkowym polu umieszczono nazwiska i daty z życia zmarłych.

POZYCJA KATALOGOWA NR 79

Pomnik nagrobny **Wilhelm Weichmann (1859 – 1920)**

(architektoniczny, art. deco)

Kompozycja nagrobka o horyzontalnym rozwinięciu prostokątnej tablicy inskrypcyjnej. Tablica flankowana przez dwa prostokątne pseudopilastry, zwieńczona naczółkiem zamkniętym łukiem wklęsło – wypukłym, przechodzącym w zgeometryzowane, łamiące się pod kątem spływy wolutowe. W polu zwieńczenia gwiazda Dawida. Elementem architektoniczno – dekoracyjnym jest dostawiony po środku, pod tablicą inskrypcyjną, wysunięty przed lico, półkoliście zamknięty zbiornik symbolizujący źródło?

POZYCJA KATALOGOWA NR 80

Pomnik nagrobny rodziny **Cohn**: **Philipp Cohn (1845 – 1923), Siegfried Cohn (1878 – 1919)**, **Seraphine Cohn** z domu **Sandberg (1848 – 1913)**
(architektoniczny)

Architektoniczny pomnik nagrobny w kształcie prostokąta, wykonany z polerowanego granitu. Pomnik z trzema tablicami inskrypcyjnymi. Tablice oddzielone pilastrami, dwa po bokach i dwa po środku. Na doryckich głowicach wsparty gzyms. Inskrypcja w języku niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 81

Pomnik nagrobny **Helene Laskowicz**, z domu **Asch (1856 – 1926)**
(art. deco)

Płyta nagrobna o krawędziach wklęsło wypukłych obwiedzionych płaską taśmą. Powierzchnia płyty polerowana, boczne krawędzie groszkowane. Inskrypcja wykuta, w języku niemieckim, na dole język hebrajski.

POZYCJA KATALOGOWA NR 82

Pomnik nagrobny **Hardy Liebrecht (1919 – 1922)**

M. Wodziński – typ I

D. Rozmus – typ I

(art deco)

Prostokątna płyta inskrypcyjna zwieńczona wklęsło wypukłym łukiem z uskokiem. Polerowany granit, krawędzie boczne groszkowane. Inskrypcja w języku niemieckim.

POZYCJA KATALOGOWA NR 83

Pomnik nagrobny **Hermann Wieluner (1852 – 1907)** i **Emma Wieluner** z domu **Pick (1855 – 1933)**

M. Wodziński – typ III

(secesyjna)

Pomnik nagrobny z czarnego marmuru w kształcie prostokątnej płyty zwężającej się ku górze, ustawionej na cokole. Tablica inskrypcyjna obwiedziona ramą z rytych różanych łodyg. U góry tablicy ryte różane liście. W prostokątnym gzymsie siedem rytych pąków róż. Nagrobek zwieńczony półokrągłym łukiem. Po bokach łuku uskoki. Na cokole inskrypcja w języku hebrajskim. Na płycie głównej inskrypcja w języku niemieckim.

Do opisanego typu należą jeszcze dwa nagrobki:

POZYCJA KATALOGOWA NR 84

Pomnik nagrobny **Salomon Doctor (1838 – 1908)** i **Selma Doctor (1843 – 1933)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 85

Pomnik nagrobny **Bertha Ostreicher** z domu **Peiser (1827 – 1910)**

Płyta nagrobna ozdobiona siedmioma kwiatami maku w polu łuku zwieńczenia.

POZYCJA KATALOGOWA NR 86

Pomnik nagrobny **Walter Cohn (1894 – 1918)**

M. Wodziński – typ I

Prostokątna płyta inskrypcyjna zwieńczona trójkątnym łukiem. W środkowej, górnej części płyty, w okręgu, ryte, złączone ze sobą dłonie. Polerowany granit, krawędzie boczne groszkowane. Inskrypcja w języku niemieckim.

5.7 Katalog. Ikonografia macewy

Niniejszy inwentarz opisuje i charakteryzuje najczęstsze motywy ikonograficzne występujące na cmentarzu żydowskim w Legnicy. Jednak, aby poznać znaczenia poszczególnych symboli, potrzebny jest krótki komentarz. Przestrzeń kirkutu to obcy świat, wymagający wyjaśnienia.

Sztukę nagrobną definiuje A. Król, według którego jest to: „[…] sztuka nagrobna, wypowiadająca się za pomocą znaków i form uświęconych wielowiekową tradycją, rządzi się własnymi prawami, odmiennymi od tych, którym podlega sztuka w świecie żywych”[106].

Do charakterystyki żydowskich cmentarzy zalicza się inskrypcje i symbole. Na najstarszych macewach nie występowały ozdoby. Brak ornamentu czy płaskorzeźby na macewach nie przeszkadzał kamieniarzowi w ukazaniu swego kunsztu. Ważne było to jak twórca potrafi wykorzystać technikę wypukłą przy kwadratowej literze hebrajskiej. Pierwsze inskrypcje informowały tylko o imieniu, nazwisku i dacie zmarłej osoby. Później informacje stawały się bardziej szczegółowe. M. Łagiewski zaznacza, że: „Najstarsze symbole zachowały się w katakumbach, przy czym do charakterystyki zmarłych użyte zostały dopiero w XV wieku”[107]. Rozwiązaniom plastycznym towarzyszy specyficzna poetyka wyobrażeń symbolicznych. Głównymi jej cechami jest mnogość znaków i wyobrażeń integralnie należących do judaistycznej tradycji funeralnej, gdzie kamień nagrobka jest znakiem „bramy przejścia” do życia wiecznego. Zmarli wracają do Boga, dlatego Żydzi nazywają cmentarz „domem życia” lub „dobrym miejscem”. Oryginalny świat wyobrażeń w znacznej mierze odnosi się do sfery pośmiertnej egzystencji duszy, oczekującej na zmartwychwstanie. Na temat zmartwychwstania odnajdujemy tylko jedną wypowiedź: „Wielu zaś, co posnęli w prochu ziemi, zbudzi się: jedni do wiecznego życia, drudzy ku hańbie, ku wiecznej odrazie”. (Dan 12, 2).

W przestrzeni legnickiego cmentarza zauważamy zarówno powszechnie znane i opisywane symbole żydowskiej sztuki sepulkralnej jak i pewne cechy szczególne,

[106] Król A., *Cmentarz – muzeum* [w:] *Śmierć – przestrzeń – czas – tożsamość w Europie Środkowej około 1900*, red. K. Grodziska, J. Purchla, Kraków 2002, s. 237.
[107] Łagiewski M., op. cit., s. 13.

wyrażające się w braku symboliki zwierzęcej czy świeckiej obrazującej profesję zmarłej osoby. Wiodące są symbole religijne wyobrażane na macewach: dłonie kapłanów, korona, czy dzbanek i miska związane z posługą świątynną lewitów. W Legnicy znajdujemy ciekawy wariant nagrobka lewity, w którym ukazana została naturalistycznie wyrzeźbiona dłoń trzymająca dzbanek, z wylewającą się wodą. Jak zauważa P. Piluk w jednym ze swoich artykułów: „Symbolika nagrobna na cmentarzach Żydów niemieckich jest oszczędna w porównaniu z cmentarzami żydowskimi w Europie Wschodniej. Tradycyjne symbole są tu rzadsze, zastępują je formy zdobnicze, głównie architektoniczne i roślinne, czerpane z repertuaru sztuki europejskiej. Niemieccy Żydzi nie dekorowali nagrobków swych zmarłych tak obficie jak Żydzi wschodnioeuropejscy. Zwykle w zwieńczeniu nagrobka umieszczają jeden symbol, nie zawsze związany z tradycją”[108].

Symbole i ich znaczenia na nagrobkach żydowskich, powstałych w XVIII i XIX w., omawia także Maciej Łagiewski: „Znaki wybrane z przebogatego zestawu żydowskich symboli nagrobnych są typowe dla pomników powstałych w XVIII i XIX wieku. Natomiast młodsze symbole nie mają już wyraźnego związku z ideą wyznaniową i surowymi zasadami religii. Występują na cmentarzach żydowskich w podobnej liczbie, jak tajemnicze znaki organizacji wolnomularskich lub przedstawienia militariów na grobach wojskowych. Symbole świeckie natomiast informują najczęściej o zawodzie wykonywanym przez zmarłego”[109]. Są to narzędzia ich pracy jak na przykład lira z gwiazdą Dawida, sugerująca, że zmarły był prawdopodobnie muzykiem.

Na tradycyjnych macewach prawie nigdy nie przedstawiono postaci ludzkiej. Wiązało się to z zakazem przedstawiania postaci: „Nie czyń sobie podobizny rzeźbionej czegokolwiek, co jest na niebie w górze i co jest na ziemi w dole, i tego, co jest w wodzie pod ziemią”. (Pwp 5: 8, p. też Wj 20: 4 i Pwp 4: 16 – 18). Zakaz czynienia podobizn zapisany w Biblii jest teologiczną refleksją po objawieniu na górze Synaj. Spotkanie człowieka z Bogiem miało istotne znaczenie dla rozwoju religii i sztuki żydowskiej. Na legnickich macewach i pomnikach nagrobnych zgodnie z biblijnym zakazem przedstawiania, nie ma wizerunku człowieka.

Warto przywołać tu następujące słowa D. Rozmusa: „Należy pamiętać, że bardzo rzadko wystrój nagrobka określała wola zmarłego. Sztuka nagrobna to przede

[108] Piluk P., *Kamienne symbole* [w;] „Konkrety”, nr 22 (1999), s. 17.
[109] Łagiewski M., op. cit., s. 19 – 20.

wszystkim świadectwo estetyki, gustu i stosunku do tradycji rodzin zmarłych[110]". Sztuka sepulkralna to również wyraz zamożności i pozycji społecznej. Symbole i reliefy nagrobne upamiętniają, czym zmarły zajmował się za życia. Informują o życiu, pochodzeniu, pozycji społecznej. Znaki nagrobne odnosiły się najczęściej do treści Starego Testamentu i Talmudu. Symbole nie mogły być tworzone dowolnie i istnieć bez akceptacji środowiska, które je wykorzystuje[111]. Przedstawione tutaj motywy ikonograficzne z legnickiego kirkutu stanowią zaledwie wycinek bogactwa żydowskiej sztuki sepulkralnej Europy Środkowej i Wschodniej.

ŚWIAT ROŚLIN

D. Rozmus w swej książce szczegółowo opisuje rośliny i ich symbolikę na żydowskich pomnikach nagrobnych. Komentuje przekonania ludzi wierzących w moc roślin: „Tym, co najbardziej pociąga religijną wyobraźnię człowieka, jest niespożyta siła wiecznego odradzania się w świecie roślin"[112]. Niegdyś nawet w polskiej kulturze ludowej istniał surowy zakaz zrywania jakichkolwiek roślin z grobu. Wierzono, że kryje się w nich dusza zmarłego, która często też przechodzi w rosnące nieopodal drzewo[113].

W starożytności motyw drzewa i roślin dość często pojawiał się w kontekście żydowskiej sztuki sepulkralnej. Wyobrażenia: liści, kwiatów, palm, roślinnych rozetek, winnego grona, dębów, łodyg i szyszek piniowych na pomnikach nagrobnych budziły najmniejsze kontrowersje w unikającej przedstawień sztuce żydowskiej. Bogactwo motywów roślinnych to plastyczne odwołanie do Edenu, gdzie wedle wierzeń żydowskich znajdą się wszyscy sprawiedliwi[114]. Zdaniem M. Wodzińskiego zdobnictwo florystyczne macew w zachodniej części Polski jest uboższe od obszarów w Polsce wschodniej i centralnej (dawna Galicja oraz Kongresówka)[115]. Motywy

[110] Rozmus D., op. cit., s. 155.
[111] Por. Tilich, *Znaczenie i usprawiedliwienie symboli religijnych* [w:] „Polska Sztuka Ludowa" nr 3 (1988), s. 160.
[112] Rozmus D., op. cit., s. 160.
[113] Por. Spiss A., *Wiejskie cmentarze w Polsce* [w:] *Śmierć – przestrzeń*…, s. 219.
[114] Por. Rozmus D., op. cit., s. 162.
[115] Por. Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje*…, s. 73.

roślinne do tego stopnia przenikają tradycyjną sztukę żydowską, że stają się jej szkieletem kompozycyjnym, na którym rozwija się dane przedstawienie.

ZŁAMANE DRZEWO

Złamane drzewo symbolizuje tragiczną śmierć. Symbol końca ziemskiego życia w postaci złamanego drzewa lub wyrwanego z korzeniami jest bliski ikonografii chrześcijańskiej, której towarzyszy jako rajskie drzewo wiadomości, drzewo Krzyża Świętego, a zarazem drzewo jako symbol życia wiecznego. Prastary motyw „drzewa życia" (hebr. *Ec Chajim*) był symbolem mesjańskiej nadziei. „Drzewo życia – owocem prawego, człowiek mądry ludzi zjednywa" (Prz 11, 30) mówi fragment biblii o mądrości płynącej z Tory, która nawinięta na wałki to „drzewo życia"[116]. Płaczące, egzotyczne drzewo z nagrobka Hedwig Czapski we Wrocławiu na cmentarzu przy ulicy Ślężnej, to symbolika odnosząca się do siły śmierci niszczącej, przynoszącej rozpacz. Złamane drzewo jest metaforą śmierci.

Przykłady legnickie:

Pomnik nagrobny **Ernestine Jonas (1810 – 1881)** i **Moses Jonas (1803 – 1881)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 16)

Pomnik nagrobny **Amalie Rosenthal**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 28)

POZYCJA KATALOGOWA NR 87
Pomnik nagrobny **Anna Wajntraub (1925 – 1962)**

[116] Por. Łagiewski M., op. cit., s. 19.

POZYCJA KATALOGOWA NR 88

Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany**

POZYCJA KATALOGOWA NR 89

Pomnik nagrobny **Johanna Engel**

PIEŃ DRZEWA

POZYCJA KATALOGOWA NR 90

Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany**

POZYCJA KATALOGOWA NR 91

Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – złoty pień**

PALMA

Jest symbolem Judy, obfitości i narodowego odkupienia. Była ulubionym motywem żydowskim w starożytności, uwiecznionym na monetach, mozaikach synagog, w katakumbach w Izraelu i Rzymie. Na nagrobkach czasem towarzyszy słowom epitafium: „Sprawiedliwy jak palma zakwitnie" (Ps 92, 13)[117].

[117] Por. Krajewska M., *Cmentarze żydowskie*…, s. 405.

Przykłady legnickich macew:

Pomnik nagrobny rodziny **Beer, Hirsch Beer (1807 – 1877), Henriette Beer (1817 – 1877)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 15)

Pomnik nagrobny **Joseph Bickel**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 21)

Pomnik nagrobny **Meyer Wiener**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 23)

Pomnik nagrobny **Meyer Jadassohn**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 27)

Pomnik nagrobny **Rosalie Treitel (1798 – 1856)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 50)

WIENIEC

Roślinny splot na nagrobkach symbolizujący „wieniec życia" jest ilustracją sentencji hebrajskiej: „Niech jego/ jej dusza będzie związana w wieniec życia". Aforyzm ten wyraża wiarę w zmartwychwstanie i obrazująca potęgę wieczności.

D. Rozmus uważa, że sentencja jest parafrazą słów Abigail wypowiedzianych do

Dawida[118]: „Jeśli natomiast ktoś powstanie, aby cię prześladować i czyhać na twe życie, niech dusza pana mojego będzie dobrze zamknięta w woreczku życia u Pana, Boga twojego, życie zaś wrogów niech wyrzuci przy pomocy wydrążenia procy (I Księga Samuela 25, 29)". „Ciało ciągnie do grobu, a dusza natomiast do wieńca życia". K. Berger uważa, że powyższa metafora z Talmudu ma charakter eschatologiczny[119]. Roślinno – ornamentacyjne dekoracje mają uniwersalne znaczenia odnoszące się do wiary w ciągły proces przemian, którym towarzyszy symbol wieczności – kolisty wieniec z roślin: liści, kwiatów i owoców – okrąg jako symbol nieskończoności.

Motyw wieńca na macewach:

Pomnik nagrobny **Ludwig Danziger**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 35)

Pomnik nagrobny **Mathilde Prager**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 31)

Pomnik nagrobny **Rosalie Durenlurth**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 36)

POZYCJA KATALOGOWA NR 92
Pomnik nagrobny **Alfred Prausnitzer**

[118] Rozmus D., op. cit., s. 171.
[119] Hońdo L. przytacza opinię Bergera K. [w:] *Stary żydowski cmentarz w Krakowie*, Kraków 1999, s. 173.

BORDIURY

Na nagrobkach żydowskich częste jest przedstawienie wici roślinnej tworzącej bordiury ramujące płaszczyznę płyty inskrypcyjnej. Splot wici obejmuje czasami nie tylko boki nagrobka, ale i zwieńczenie. W zdobnictwie bordiur dominuje przedstawienie: liści bluszczu, dębu; gałązek: palmowych, różanych i makowych.

Przykłady bordiur występujących na legnickich nagrobkach żydowskich:

Pomnik nagrobny **Hirsch Krieg**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 1)

Pomnik nagrobny **Joseph Badstein**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 3)

Pomnik nagrobny **Fischel Friedrich Bergen**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 4)

Pomnik nagrobny **Goldstein**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 5)

Pomnik nagrobny **Rosalie Durenlurth**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 36)

Pomnik nagrobny **Siegfrieda Neuhofa**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 49)

Pomnik nagrobny **Minna Korant,** z domu **Rinkel (1819 – 1893)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 52)

Pomnik nagrobny **Charlotte Schuerin**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 54)

Pomnik nagrobny **Julie Koppe** z domu **Kirscheld (1828 – 1894)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 56)

Pomnik nagrobny **Louise Brahl** z domu **Levinger (1812 – 1882)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 60)

Pomnik nagrobny **Hermann Wieluner (1852 – 1907)** i **Emma Wieluner,** z domu **Pick (1855 – 1933)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 83)

Pomnik nagrobny **Salomon Doctor (1838 – 1908)** i **Selma Doctor (1843 – 1933)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 84)

Pomnik nagrobny **Bertha Ostreicher** z domu **Peiser (1827 – 1910)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 85)

Pomnik nagrobny **Alfred Prausnitzer**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 92)

DŁONIE

”Wznoście dłonie/Swe ręce i błogosławcie” mówi Psalm (134, 2). Na grobach kapłanów – cohenów przedstawiane są dłonie wznoszone, w geście błogosławieństwa. Dłonie stykają się ze sobą kciukami i palcami wskazującymi. Drugi układ to palec wskazujący łączy się ze wskazującym a mały palec z serdecznym. Tam, gdzie wpływ na człowieka miała Kabała porównywano dziesięć palców do dziesięciu Sefirot – boskich emanacji, z których wyłania się nasz materialny świat[120]. W ten sposób nagrobek symbolizuje pochowanego potomka arcykapłana Arona[121]. Gest ten nawiązuje do powinności kapłańskich wyrażonych w Księdze Liczb (6, 22 – 26).

Na legnickich macewach rzeźbione przedstawienia dłoni cechuje werystyczne oddanie szczegółów anatomicznych – żyłki, paznokcie:

Pomnik nagrobny **Josepha Badsteina**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 3)

Pomnik nagrobny **Hermana Cohna**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 6)

Pomnik nagrobny **Philippa Sabischa**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 12)

Pomnik nagrobny **Arona Urnhofa**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 30)

[120] Por. Hesehel A. J., *Mitologia Żydów* [w:] *Judaizm*, pod red. M. Dziwisz, Kraków 1989, s. 148.
[121] Walerjański D., *Zatarty ślad – historia cmentarzy żydowskich w Gliwicach*, [w:] *Żydzi gliwiccy, materiały z konferencji*, Gliwice 2006, s. 147.

Pomnik nagrobny **Siegfrieda Neuhofa**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 49)

Pomnik nagrobny **Walter Cohn (1894 – 1918)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 86)

W neorenesansowym nagrobku Arona Urnhofa znajdujemy ślad po oderwanych, odlanych z brązu dłoniach.

POZYCJA KATALOGOWA NR 93
Pomnik nagrobny **Emanuel Hoch (1878 – 1963)**

KORONA

Częsty i wieloznaczny motyw. Symbolizuje Torę – Prawo zawarte w Pięcioksięgu Mojżesza, święty zwój z pismem, czyli uczoność i pobożność. Cytat z Talmudu mówi, że: „Są trzy korony: korona Tory, korona kapłaństwa i korona królestwa, ale korona dobrego imienia jest ponad nimi" (Przypowieści Ojców 4: 17). Korona może też symbolizować, wierność małżeńską lub głowę rodziny[122]. D. Rozmus uzyskał informację ustną od Leszka Hońdo, który uważa, że jest tylko około dziesięciu przedstawień koron mających związek z sentencją hebrajską „korona dobrego imienia" – *Keter Szem Tow*[123]. W swojej książce L. Hońdo pisze: „Korona zgodnie z rabiniczną przypowieścią jest koroną kapłaństwa (często w połączeniu z rękami w geście błogosławieństwa), koroną Tory (czyli jej studiowania) oraz najczęściej koroną dobrego imienia […]. Koronę można spotkać na grobach osób cieszących się dobrą sławą […]. Korona może odnosić się także do fragmentów Trenów *Bowiem spadła korona naszego*

[122] Por. Krajewska M., *Cmentarze żydowskie*…, s. 401.
[123] Por. Rozmus D., op. cit., s. 199 – 200.

przywódcy (Th 5, 16) czy *spadła złota korona* „[…][124]. Kabała – tradycja wiedzy tajemnej przekazuje nam, że: „Pierwsza sefira, na krawędzi pustki, nazywa się […] Keter – Korona. Zawiera ona wszystko, co było, jest i będzie; jest miejscem pierwszej emanacji i ostatecznego powrotu”[125]. Sefirota jest więc jedną z dziesięciu emanacji boskiego światła, będącą kolejnymi stopniami poznania nieskończonego Boga. Szymon Datner i Anna Kamieńska w swojej książce powtarzają za Talmudem: „W życiu pozagrobowym nie ma ani jedzenia, ani picia, tylko Sprawiedliwi w swoich koronach na głowie i rozkoszują się blaskiem Bóstwa”[126].

Na legnickich macewach polichromowana korona o złotej obręczy, wysadzana klejnotami występuje w grupie nagrobków:

Pomnik nagrobny **Goldstein**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 5)

POZYCJA KATALOGOWA NR 94
Pomnik nagrobny **Rebecca Michaelis** z domu **Prausnitzer**

POZYCJA KATALOGOWA NR 95
Pomnik nagrobny **Moritz Neugebauer**

POZYCJA KATALOGOWA NR 96
Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – korona z różą**

[124] Hońdo L., *Cmentarz żydowski w Tarnowie*, Kraków 1999, s. 48.
[125] Z'ev Ben Shimon Halevi, *Kabała. Tradycja wiedzy tajemnej*, Warszawa 1994, s. 6.
[126] Datner Sz., Kamieńska A., *Z mądrości Talmudu*, Warszawa 1988, s. 121.

DZBAN I MISA

Pomagający kapłanom lewici, mają od czasów świątyni jerozolimskiej i Lewiego, groby oznaczone wyobrażeniem dzbana i misy. Przedmioty te są atrybutami lewity – pomocnika i opiekuna świątyni, który obmywa ręce kapłana przed błogosławieństwem[127]. Lewici według prawa zostali wybrani przez Boga do sprawowania opieki nad Przybytkiem a potem nad świątynią w Jerozolimie. Byli także wzywani do czytania Tory[128].

Takimi symbolami opatrzone są nagrobki:

Pomnik nagrobny **Hirsch Krieg**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 1)

Pomnik nagrobny **Joseph Lewy**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 11)

POZYCJA KATALOGOWA NR 97
Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – dzban i misa**

POZYCJA KATALOGOWA NR 98
Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – dzban i misa (zniszczony)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 99
Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – dzban i misa**

[127] Por. Krajewska M., *Czas kamieni*, s. 23; Por., Łagiewski M., op. cit., s. 13.
[128] Por. Borzymińska Z., [hasło] *Lewici* [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, t. 2, Warszawa 2003, s. 37.

POZYCJA KATALOGOWA NR 100

Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – dzban i misa**

POZYCJA KATALOGOWA NR 101

Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – dzban i misa**

POZYCJA KATALOGOWA NR 102

Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – dzban i mis**

MENORA – ŚWIECZNIK

Menora (hebr. świecznik) – to przedmiot o znaczeniu kultowym i starożytny symbol judaizmu. Była to siedmioramienna lampa oliwna szczegółowo opisana w Starym Testamencie. Używana jest w żydowskich domach i synagogach. Fundamentalne dla judaizmu jest znaczenie Menory, będącego owocem cudu, który uczynił Bóg. „Według tradycji Bóg, dając Mojżeszowi tablice przykazań, przekazał mu również dokładne instrukcje dotyczące Przybytku, jaki miał stanąć na pustyni i jaki miał być przenoszony przez Izraelitów podczas ich wędrówki. Wśród sprzętów Przybytku znajdował się właśnie świecznik. Jego dokładny opis znajdujemy w Biblii (Księga Wyjścia 25,31 – 40; 26,35; 37,17 – 24 oraz Księga Liczb 8,2 – 3). Miał on być wykonany ze szczerego złota, kuty i ozdobiony motywami kwiatów migdałowych. Świecznik miał być zapalany przez kapłana i płonąć *od wieczora do rana* w Świętym Świętych Przybytku”[129].

Natomiast świeczniki trójramienne i pięcioramienne określają groby kobiet. Zapalanie i błogosławienie świec szabatowych jest najważniejszą powinnością religijną kobiety żydowskiej.

[129] http://www.jewish.org.pl/index.php/pl/bwi-kalendarz-i-cykl-iycia-mainmenu-68/1196-vademecum-menora.html

Trzy i pięcioramienne świeczniki znajdują się na macewach:

POZYCJA KATALOGOWA NR 103

Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – pięcioramienny świecznik**

POZYCJA KATALOGOWA NR 104

Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – trójramienny świecznik**

POZYCJA KATALOGOWA NR 105

Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – trójramienny świecznik**

POZYCJA KATALOGOWA NR 106

Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – pięcioramienny świecznik (obelisk)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 107

Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – pięcioramienny świecznik**

POCHODNIA

Gasnącą pochodnia jest symbolem śmierci, która gasi światło życia i ma szersze zastosowanie w ikonografii funeralnej, nie tylko żydowskich cmentarzy. „Siedem pochodni *lamp ognistych*, wspomnianych w Apokalipsie św. Jana, uznaje się za symbol Ducha Świętego (Ap 4, 5). Pochodnia jest atrybutem męczenników, którzy zginęli w ogniu (św. Teodor, św. Eutropia i in.) […][130]".

[130] Biedermann H., hasło: *Pochodnia* [w:] *Leksykon Symboli*, Warszawa 2005, s. 292.

Płaskorzeźbione pochodnie widnieją na pomnikach nagrobnych:

Pomnik nagrobny rodziny **Krimmer**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 7)

Pomnik nagrobny **Bran (Asaar? Brann, Louisse? Bran)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 8)

POZYCJA KATALOGOWA NR 108
Pomnik nagrobny **Jacob Nehab (1804 – 1860)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 109
Pomnik nagrobny **Röschen Goldestein (zm. 1863)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 110
Pomnik nagrobny **Gabriel Storij**

POZYCJA KATALOGOWA NR 111
Pomnik nagrobny **Joseph Milchner**

GWIAZDA DAWIDA

Natomiast znakiem o szerokiej warstwie znaczeniowej jest powszechnie występująca gwiazda Dawida (tarcza Dawida) utworzona z dwóch przenikających się trójkątów równoramiennych. Jest to kabalistyczny symbol przenikania się światła widzialnego i niewidzialnego, także znak siedmiu dni tygodnia, gdzie wierzchołki gwiazdy oznaczają sześć dni, a pole środkowe dzień szabatu. Gwiazda Dawida symbolizuje państwo Israel i jest szczególnie popularnym znakiem żydowskiej narodowości. „[…] Symbol znany w judaizmie, chrześcijaństwie i islamie a także hinduizmie. Tradycja widzi w nim połączenie ognia z wodą, ducha z materią, zamknięty, harmonijny układ przeciwieństw. Taką gwiazdę miał słynny król Dawida i Betsabee […]. Gwiazdę sześcioramienną zwano też pieczęcią Salomona […] natomiast obecnie – na fladze państwa Izrael – nazywa się ją gwiazdą Dawida lub Syjonu”[131].

Liczne wyobrażenia Gwiazdy Dawida na legnickim kirkucie reprezentują pomniki:

Pomnik nagrobny rodziny **Haurwitz**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 74)

Pomnik nagrobny **Steiner**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 75)

Pomnik nagrobny **Minna Reich** z domu **Prausnitz**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 76)

[131] Biedermann H., hasło: *Heksagram* [w:] *Leksykon Symboli*, s. 108.

Pomnik nagrobny **dr Moritz Peritz (1856 – 1930), dr Anna Peritz (1863 – 1937), dr Martha Peritz**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 77)

Pomnik nagrobny **Eduard Doctor (1849 – 1923)** i **Martha Doctor**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 78)

Pomnik nagrobny **Wilhelm Weichmann (1859 – 1920)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 79)

USKRZYDLONA KLEPSYDRA

Na legnickim cmentarzu wśród symboli o wymowie wanitatywnej, w których przenikają się religijne i estetyczne związki judeo – chrześcijańskie znajdujemy uskrzydloną klepsydrę. Według leksykonu symboli klepsydra jest to: „Symbol przemijania i upływu czasu, a także śmierci, przywodzi na myśl łacińską sentencję *memento mori* (pamiętaj o śmierci, o nieustannie zbliżającej się chwili odejścia). Klepsydra była w starożytności atrybutem boga czasu Chronosa. Ponieważ po opadnięciu piasku należało ją odwracać, była też symbolem cykliczności wydarzeń i zjawisk kosmicznych, ciągłego końca i początku. Jako symbol umiarkowania miała przypominać ludziom, aby nie zmarnowali życia na rozpuście; była atrybutem świętych Ambrożego i Magdaleny. W wolnomularstwie zegar piaskowy należy do przedmiotów symbolicznych, znajdujących się w komnacie służącej medytacji”[132].

[132] Biedermann H., hasło: *Klepsydra, zegar piaskowy* [w:] *Leksykon Symboli*, s. 146.

Przykłady uskrzydlonej klepsydry na legnickich macewach:

Pomnik nagrobny rodziny **Jonas**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 16)

Pomnik nagrobny **Niezidentyfikowany (uskrzydlona klepsydra)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 14)

POZYCJA KATALOGOWA NR 112
Pomnik nagrobny **uskrzydlona klepsydra**

OKO OPATRZNOŚCI

P. Piluk w jednym z artykułów analizuje symbolikę Oka Opatrzności: „Oko Boże – trójkąt z promieniującym okiem nie jest symbolem żydowskim. Pojawił się po reformacji i został zaczerpnięty przez niemieckich Żydów z protestantyzmu. Jego wyraz w kontekście żydowskim jest wieloznaczny – symbolizuje mądrość, jasność umysłu, religijność. Oko jako cudowne dzieło Boga jest przewodnikiem człowieka”[133].
Oko Bożej Opatrzności to także symbol Boga pod postacią Trójcy Świętej, posiada powszechne zastosowanie w ikonografii chrześcijańskiej. Znak oka w trójkącie, wyraża wolnomularską ideę obecności „Wielkiego Architekta” dbającego o porządek świata.

[133] Piluk P., *Kamienne symbole*…, s. 17.

Przykłady symbolu Oka Opatrzności:

Pomnik nagrobny **Fischel Friedrich Bergen**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 4)

POZYCJA KATALOGOWA NR 113
Pomnik nagrobny **Riekel Buchholz**

POZYCJA KATALOGOWA NR 114
Pomnik nagrobny **Schiesser**

POZYCJA KATALOGOWA NR 115
Pomnik nagrobny **Henriette Finke** z domu **Prager (1826 – 1807)**

POZYCJA KATALOGOWA NR 116
Pomnik nagrobny **niezidentyfikowany – oko opatrzności**

ORNAMENT KLASYCZNY

Oddzielając judaistyczną symbolikę sepulkralną od sensów i symboli o uniwersalnym znaczeniu, należy zwrócić uwagę na dekoracje ornamentalne o antycznym rodowodzie, pod postacią: palmety, akantu, meandru, wolut. Ornamenty obrazują idee klasycznego piękna, nie są tylko dekoracyjną lecz także symbolicznym komunikatem ze świata religii, mitologicznych kultów przyrody, cykliczności i przemian w świecie.

Ornament klasyczny widoczny jest w wielu nagrobkach:

Pomnik nagrobny rodziny **Beer, Hirsch Beer (1807 – 1877), Henriette Beer (1817 – 1877)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 15)

Pomnik nagrobny **Johanna Buchholz** z domu **Tarrasch (1842 – 1881)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 22)

Pomnik nagrobny **Friederike Stuhl**, z domu **Toeplitz**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 51)

Pomnik nagrobny **Henriette Kabisch** z domu **Jereslaw (1832 – 1894)**
(POZYCJA KATALOGOWA NR 53)

ROZDZIAŁ VI.

6.3 Pomniki nagrobne – Katalog

TYPOLOGIA MACEW WEDŁUG MARCINA WODZIŃSKIEGO

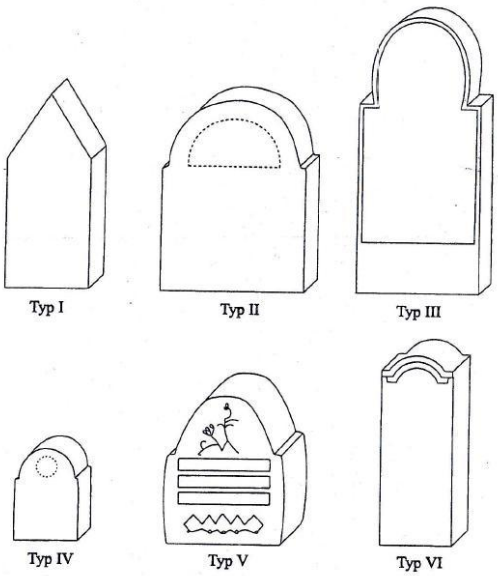

TYPOLOGIA MACEW WEDŁUG DARIUSZA ROZMUSA

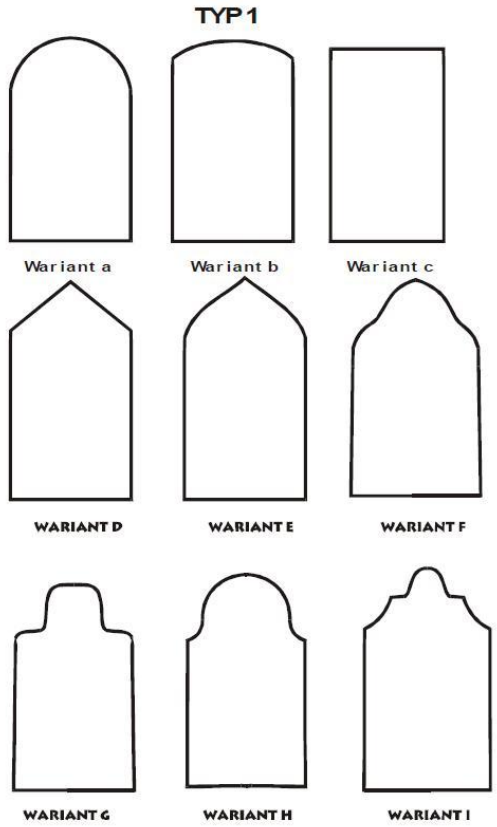

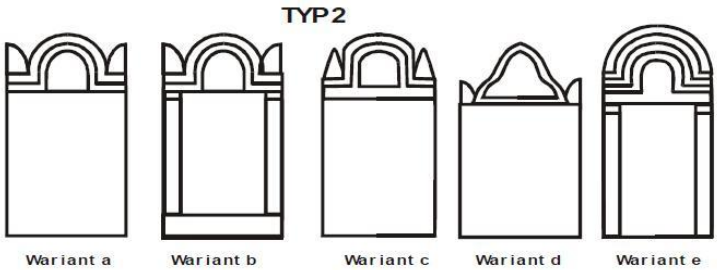

POZYCJA KATALOGOWA NR 1

POZYCJA KATALOGOWA NR 2

POZYCJA KATALOGOWA NR 3

POZYCJA KATALOGOWA NR 4

POZYCJA KATALOGOWA NR 5

POZYCJA KATALOGOWA NR 6

POZYCJA KATALOGOWA NR 7

POZYCJA KATALOGOWA NR 8

POZYCJA KATALOGOWA NR 9

POZYCJA KATALOGOWA NR 10

POZYCJA KATALOGOWA NR 11

POZYCJA KATALOGOWA NR 12

POZYCJA KATALOGOWA NR 13

POZYCJA KATALOGOWA NR 14

POZYCJA KATALOGOWA NR 15

POZYCJA KATALOGOWA NR 16

POZYCJA KATALOGOWA NR 17

POZYCJA KATALOGOWA NR 18

POZYCJA KATALOGOWA NR 19

POZYCJA KATALOGOWA NR 20

POZYCJA KATALOGOWA NR 21

POZYCJA KATALOGOWA NR 22

POZYCJA KATALOGOWA NR 23

POZYCJA KATALOGOWA NR 24

POZYCJA KATALOGOWA NR 25

POZYCJA KATALOGOWA NR 26

POZYCJA KATALOGOWA NR 27

POZYCJA KATALOGOWA NR 28

POZYCJA KATALOGOWA NR 29

POZYCJA KATALOGOWA NR 30

POZYCJA KATALOGOWA NR 31

POZYCJA KATALOGOWA NR 32

POZYCJA KATALOGOWA NR 33

POZYCJA KATALOGOWA NR 34

POZYCJA KATALOGOWA NR 35

POZYCJA KATALOGOWA NR 36

POZYCJA KATALOGOWA NR 37

POZYCJA KATALOGOWA NR 38

POZYCJA KATALOGOWA NR 39

POZYCJA KATALOGOWA NR 40

POZYCJA KATALOGOWA NR 41

POZYCJA KATALOGOWA NR 42

POZYCJA KATALOGOWA NR 43

POZYCJA KATALOGOWA NR 44

POZYCJA KATALOGOWA NR 45

POZYCJA KATALOGOWA NR 46

POZYCJA KATALOGOWA NR 47

POZYCJA KATALOGOWA NR 48

POZYCJA KATALOGOWA NR 49

POZYCJA KATALOGOWA NR 50

POZYCJA KATALOGOWA NR 51

POZYCJA KATALOGOWA NR 52

POZYCJA KATALOGOWA NR 53

POZYCJA KATALOGOWA NR 54

POZYCJA KATALOGOWA NR 55

POZYCJA KATALOGOWA NR 56

POZYCJA KATALOGOWA NR 57

POZYCJA KATALOGOWA NR 58

POZYCJA KATALOGOWA NR 59

POZYCJA KATALOGOWA NR 60

POZYCJA KATALOGOWA NR 61

POZYCJA KATALOGOWA NR 62

6.4 Pomniki nagrobne w formie obelisku

POZYCJA KATALOGOWA NR 63

POZYCJA KATALOGOWA NR 64

POZYCJA KATALOGOWA NR 65

POZYCJA KATALOGOWA NR 66

POZYCJA KATALOGOWA NR 67

POZYCJA KATALOGOWA NR 68

POZYCJA KATALOGOWA NR 69

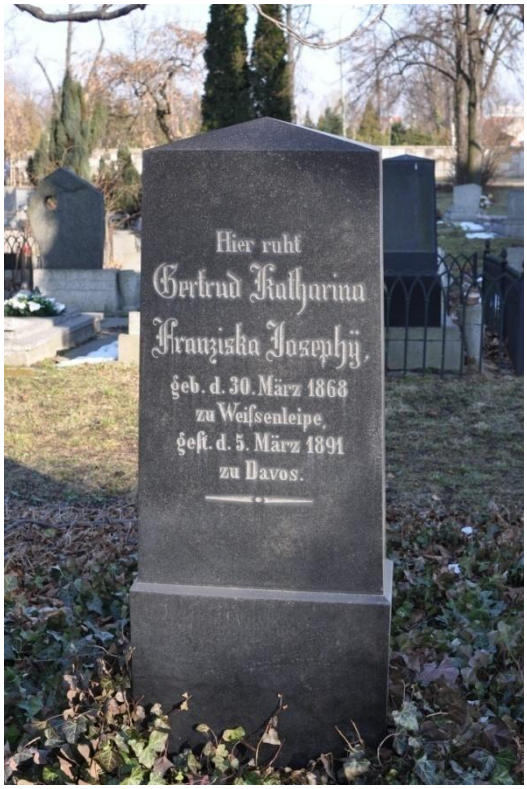

POZYCJA KATALOGOWA NR 70

POZYCJA KATALOGOWA NR 71

6.5 Obeliski z sygnaturami legnickich kamieniarzy

H. Wagner:

SYGNATURA NR 1

SYGNATURA NR 2

SYGNATURA NR 3

SYGNATURA NR 4

SYGNATURA NR 5

SYGNATURA NR 7

SYGNATURA NR 6

J. Löwe:

SYGNATURA NR 1

SYGNATURA NR 2

SYGNATURA NR 3

W. Börn:

SYGNATURA NR 1

SYGNATURA NR 2

SYGNATURA NR 3

B. Merkel:

SYGNATURA NR 1

6.6 Pomniki Nagrobne z lat 1900 – 1939 (nowoczesne trendy w żydowskiej sztuce sepulkralnej)

POZYCJA KATALOGOWA NR 72

POZYCJA KATALOGOWA NR 75

POZYCJA KATALOGOWA NR 73

POZYCJA KATALOGOWA NR 74

POZYCJA KATALOGOWA NR 76

POZYCJA KATALOGOWA NR 81

POZYCJA KATALOGOWA NR 77

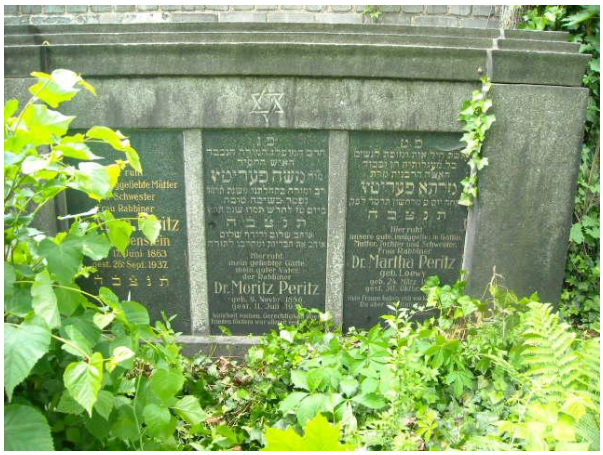

POZYCJA KATALOGOWA NR 78

POZYCJA KATALOGOWA NR 79

POZYCJA KATALOGOWA NR 80

POZYCJA KATALOGOWA NR 82

POZYCJA KATALOGOWA NR 83

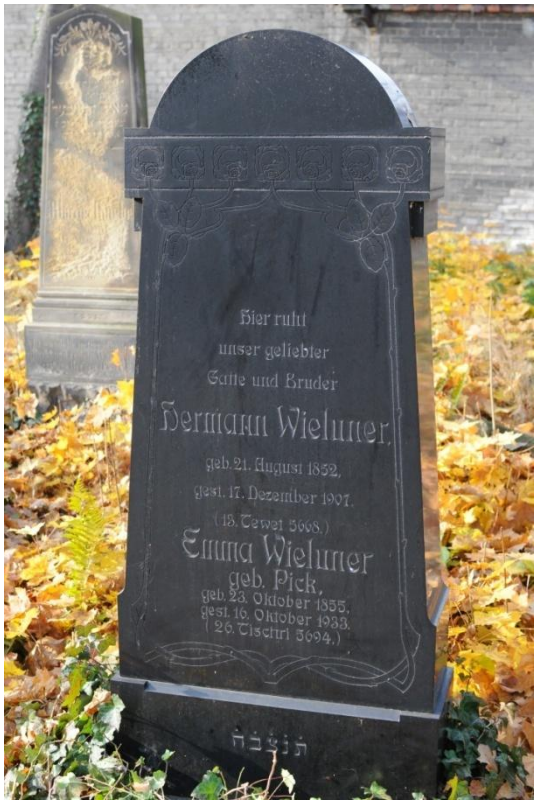

POZYCJA KATALOGOWA NR 85

POZYCJA KATALOGOWA NR 84

POZYCJA KATALOGOWA NR 86

6.7 Katalog. Ikonografia macewy

POZYCJA KATALOGOWA NR 87

POZYCJA KATALOGOWA NR 88

POZYCJA KATALOGOWA NR 89

POZYCJA KATALOGOWA NR 90

POZYCJA KATALOGOWA NR 91

POZYCJA KATALOGOWA NR 92

POZYCJA KATALOGOWA NR 93

POZYCJA KATALOGOWA NR 94

POZYCJA KATALOGOWA NR 95

POZYCJA KATALOGOWA NR 97

POZYCJA KATALOGOWA NR 96

POZYCJA KATALOGOWA NR 98

POZYCJA KATALOGOWA NR 99

POZYCJA KATALOGOWA NR 100

POZYCJA KATALOGOWA NR 101

POZYCJA KATALOGOWA NR 102

POZYCJA KATALOGOWA NR 103

POZYCJA KATALOGOWA NR 104

POZYCJA KATALOGOWA NR 105

POZYCJA KATALOGOWA NR 106

POZYCJA KATALOGOWA NR 107

POZYCJA KATALOGOWA NR 108

POZYCJA KATALOGOWA NR 109

POZYCJA KATALOGOWA NR 110

POZYCJA KATALOGOWA NR 111

POZYCJA KATALOGOWA NR 112

POZYCJA KATALOGOWA NR 113

POZYCJA KATALOGOWA NR 114

POZYCJA KATALOGOWA NR 115

POZYCJA KATALOGOWA NR 116

Zakończenie

Wyodrębnienie i określenie cech fenomenu legnickiego cmentarza żydowskiego na tle historycznych uwarunkowań okazało się zadaniem inwentaryzatorsko – dokumentacyjnym. Historia ludzi, zamknięta w przestrzeni „domu wieczności", została opisana językiem żydowskiej sztuki sepulkralnej i wyrażona formą macewy. Hebrajskie inskrypcje, zawarte w zachowanych nagrobkach, wyrażają życzenie, aby życie człowieka na ziemi miało swoją kontynuację po śmierci, po przekroczeniu portalu „bramy przejścia". Symboliczny „kamień" okazał się w trakcie badań, analiz stylowo – formalnych i prac dokumentacyjnych wyjątkowym „polem znaków". A. Król podkreśla, że nagrobek (nie tylko w obrębie żydowskiej macewy) jest wyjątkowym dziełem: „Nagrobek – pomnik był i jest dziełem wykorzystującym wielość środków oddziaływania estetycznego, tworzącym pewną jedność artystyczną. Na tę wyjątkowość składały się rzeźba (płaskorzeźba), architektura, rzemiosło artystyczne i poezja nagrobna, niekiedy o wysokich walorach literackich"[134]. Żydowska sztuka sepulkralna jest gałęzią żydowskiej sztuki obrzędowej. Jej religijny charakter widać zwłaszcza w doborze przedstawień symbolicznych, które można zaobserwować na: macewach, pomnikach nagrobnych, przyborach liturgicznych i w malarstwie synagogalnym[135].

Fascynacja odrębnością legnickiego cmentarza żydowskiego, przekształciła się w doświadczenie poznawcze, którego emocje najlepiej może wyrazić poezja:

„Zostaje przestrzeń
przestrzeń bezforemna otwarta
w którą Duch może każdej chwili wbłysnąć słowem
wedrzeć się tchnienieniem
przestrzeń wicher zamkniętej czaszki
bezgraniczna możliwość
trzepocząca księga

[134] Por. Król A., *Cmentarz – muzeum* [w:] *Śmierć – przestrzeń*… s. 237.
[135] Por. Stróżewski W., *O możliwości sacrum w sztuce* [w:] *Sacrum i sztuka*, oprac. N. Ciesielska, Kraków 1988, s. 23 – 38.

co sama siebie czyta od końca do początku[136]".

Żydowska sztuka sepulkralna w badanym miejscu, gdzie pod ziemią pochowano setki ludzi a wokół toczy się życie miasta, emanuje jakością artystyczną podporządkowaną judaistycznej religii, naznaczoną przeszłością lat 1837 – 1945. W niniejszej pracy zawarta jest próba opisu i typologizacji zachowanych żydowskich pomników nagrobnych w kontekście styli, kierunków i idei estetycznych w sztuce XIX/XX w. z uwzględnieniem judaistycznej sztuki sepulkralnej na Śląsku. W trakcie pisania pracy ze smutkiem skonstatowano posuwającą się bezlitośnie destrukcję poszczególnych dzieł nagrobnych. Niszczeje także cały cmentarz – ogród macew, ocalone świadectwo żydowskiej kultury.

Postulatem niniejszej pracy jest konieczności ochrony świadectwa żydowskiej kultury w Legnicy: ocalenia i rekonstrukcji cmentarza, renowacja macew, wykonania zabezpieczenia przez naprawę zdewastowanego ogrodzenia. Ważnym wnioskiem jest fakt, że macewa oprócz funkcji kommemoratywnej może być sama w sobie przykładem sztuki sepulkralnej. Pomniki na żydowskim cmentarzu oprócz znaczenia religijnego są również (na przykład dla kamieniarza) formą dostarczającą powierzchni dla płaskorzeźby, kolorystyki i innych zabiegów artystycznych.

Świat zmarłych przenika się ze światem żyjących a słowa poezji Anny Kamieńskiej mogą posłużyć za podsumowanie niniejszej pracy.

„Miłość przynależy umarłym
nieobecni zagarniają cały blask
gdyby mogli obejrzeć się
zobaczyli by płomień
jak wybucha po ich istnieniu
jak świeci długo[137]"

[136] Kamieńska A., *Nowe imię*, Warszawa 1987, s. 41 (fragment wiersza *Przestrzeń*).
[137] Ibidem, s. 35.

ILUSTRACJE

1. Plan Legnicy z 1826 r. wykonał mierniczy rządowy Stumpe [w:] *Atlas historyczny miast polskich – Legnica*, Wrocław 2009.

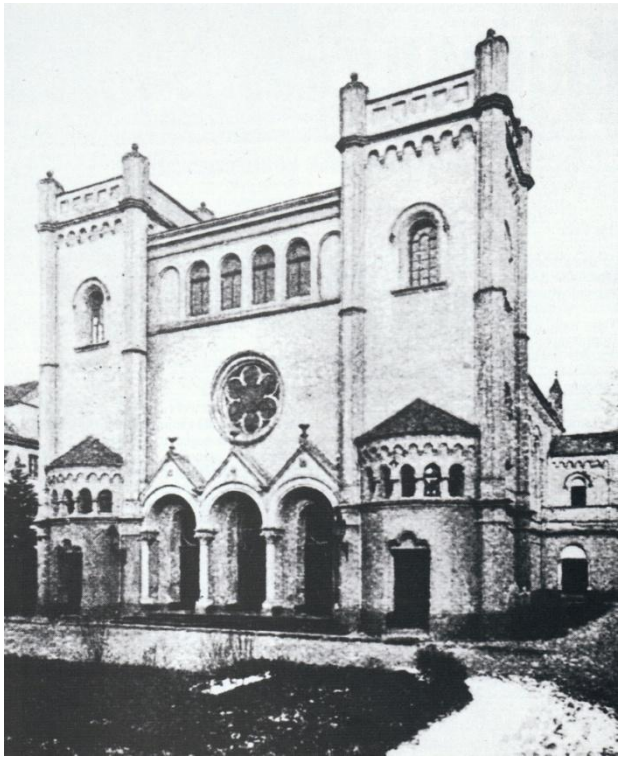

2. Fotografia synagogi [w:] *Liegnitz. Monographie deutsche Städte*, Bd. 22, Berlin – Friedenau 1927.

3. Dom przedpogrzebowy przy ulicy Wrocławskiej 106 w Legnicy.

4. Fragment drzwi – wejście do domu przedpogrzebowego z motywem gwiazdy Dawida.

5. Widok ogólny na macewy.

6. Widok ogólny na macewy, aleja główna.

7. Macewa Hedwig Czapski z cmentarza żydowskiego przy ulicy Ślężnej we Wrocławiu

8. Kirkut przy ulicy Ślężnej

ROZDZIAŁ VII. BIBLIOGRAFIA

7.1 OPRACOWANIA

1. Baldi D., *W ojczyźnie Chrystusa. Przewodnik po Ziemi Świętej*, Kraków – Asyż 1982.
2. Battuta I., *Osobliwość miast i dziwy podróży*, Warszawa 1962.
3. Biedermann H., *Leksykon Symboli*, Warszawa 2005.
4. Brann M., *Geschichte der Juden in Schlesien Breslau*, Breslau 1896 – 1917.
5. Czapliński M., *Lata 1813-1848* [w:] *Legnica. Zarys monografii miasta*, pod red. S. Dąbrowskiego. Wrocław – Legnica 1998.
6. Datner Sz., Kamieńska A., *Z mądrości Talmudu*, Warszawa 1988.
7. Eysymontt R., *Rozwój przestrzenny i architektura* [w]: *Legnica. Zarys monografii miasta*, pod red. S. Dąbrowskiego. Wrocław – Legnica 1998.
8. Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne dolnego śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009.
9. Eysymont R., *Architektura i rozwój przestrzenny w XIX i na początku XX wieku* [w:] *Legnica. Zarys monografii miasta*, pod red. S. Dąbrowskiego. Wrocław – Legnica 1998.
10. Geller E., *Jidysz, język Żydów polskich*, Warszawa 1994.
11. Helmrich A., *Geschichte der Juden in Liegnitz*, Liegnitz 1938.
12. Hesehel A. J., *Mitologia Żydów* [w:] *Judaizm*, pod red. M. Dziwisz, Kraków 1989.
13. Hońdo L., *Cmentarz żydowski w Tarnowie*, Kraków 1999.
14. Hońdo L., *Stary żydowski cmentarz w Krakowie*, Kraków 1999.
15. *Judaizm*, pod red. M. Dziwisz, Kraków 1989.
16. Kalski W., *Liegnitz znaczy Legnica*, Legnica 1997.
17. Kamieńska A., *Nowe imię*, Warszawa 1987.
18. Knothe J., *Sztuka budowania*, Warszawa 1968.
19. Kolbuszewski J., *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigrafice wierszowanej*, Wrocław 1985.
20. Krajewska M., *Symbolika nagrobków żydowskich* [w:] *Judaizm*, Kraków 1989.
21. Krajewska M., *Czas kamieni*, wstęp: Anna Kamieńska, Warszawa 1982.
22. Kraushar A., *Frank I frankiści polscy 1726 – 1816*, Kraków 1895, t. 1.

23. Krieg M., *Judische Zeitung für Ostdeutschland*, Liegnitz 1928 (Jg.5, Nr. 23).
24. Król A., *Cmentarz – muzeum* [w:] *Śmierć – przestrzeń – czas – tożsamość w Europie Środkowej około 1900*, pod red. K. Grodziska, J. Purchla, Kraków 2002.
25. Liegnitzer Einwohnerbuch. Adreßbuch 1930.
26. Liegnitzer Adreßbuch für das Jahr 1899.
27. Liegnitzer Adreßbuch für das Jahr 1877.
28. Liegnitzer Adreßbuch für das Jahr 1905.
29. Łagiewski M., *Macewy mówią*, Wrocław 1991.
30. Meyer P., *Historia sztuki europejskiej*, Warszawa 1973, t. 1.
31. Neher A., *Wizja czasu w kulturze żydowskiej* [w:] *Czas w kulturze*, pod red. A. Zajączkowski, Warszawa 1987.
32. Papuci – Władyka E., *Sztuka Starożytnej Grecji*, Warszawa – Kraków 2001.
33. Peritz M., *Die jüdische Gemeinde der Stadt Liegnitz* [w:] „Monographien deutscher Städte – Liegnitz", Berlin 1927, t. 22.
34. Pfingsten, W., *Die Stadt Liegnitz und ihre Umgebungen in einer geschichtlichen Ubersicht und Beschreibung*, Liegnitz 1845.
35. Piechotkowie M. i K., *Skupiska żydowskie w strukturze przestrzennej miast dawnej Rzeczypospolitej* [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, Toruń 1966.
36. Piluk P., *Dom wieczności. Cmentarz żydowski w Legnicy w fotografii Piotra Piluka*, Legnica 1999, t. 1.
37. *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, t. 2.
38. Priebatsch F., *Geschichte der Juden in Schlesien* (Jüdische Kultur in Schlesien) „Menorah", Breslau 1926.
39. Rozmus D., *De Judeorum arte sepulcrali. Motywy artystyczne w żydowskiej sztuce sepulkralnej w ostatnich dwustu latach na przykładzie cmentarzy w Będzinie, Czeladzi, Pilicy, Żarnowcu i Sławkowie*, Kraków 2005.
40. Sammter A., Kraffert A.H., *Chronik von Liegnitz*, Liegnitz 1861 – 1872.
41. Schirrmacher F.W., *Urkundenbuch der Stadt Liegnitz und ihres Weichbildes bis zum Jahre 1455*, Liegnitz 1866.
42. Schirrmacher F.W., *Bei der Juden Begrabnis*, nr 662 (1886).

43. Schönborn T., *Die Stadtwerdung von Liegnitz in ihrer Bedeutung für die deutsche Ostland- bewegung* [w:] *Liegnitz. 700 Jahre eine Stadt deutschen Rechts,* Breslau 1942.
44. Schwarz H.P., *Die Architektur der Synagoge*, Frankfurt 1988.
45. Siemieński M., *Księga świąt i obyczajów żydowskich: było, minęło…*, Warszawa 1993.
46. Stróżewski W., *O możliwości sacrum w sztuce* [w:] *Sacrum i sztuka*, oprac. N. Ciesielska, Kraków 1988.
47. Szkurłatowski Z., *Ludność w latach 1945- 1970* [w:] *Legnica. Monografia historyczna miasta*, pod red. M. Haisiga, Wrocław 1977.
48. *The Zohar*, tłumaczył Simon M. i Sperling H., London – Bornemouth 1949, t. 2.
49. Thomas L. V., *Trup*, Łódź 1991.
50. Trzciński A., *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII – XX wieku*, Lublin 2007.
51. Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII – XVIII wieku*, Wrocław 1996.
52. Z'ev Ben Shimon Halevi, *Kabała. Tradycja wiedzy tajemnej*, Warszawa 1994.
53. Zew Greenwald, *Bramy Halachy. Religijne prawo żydowskie. Kicur Szulchan Aruch dla współczesności*, pod. red. S. Pecaric, Kraków 2005.
54. Zum Winkel A., *Die Stadt Liegnitz im Mittelalter* [w:] „Mitteilungen des Geschichts und Altertums Vereins für die Stadt und Fürstentum Liegnitz", Liegnitz 1906 – 1908, t. 2.
55. Zum Winel A., *Die Stadt Liegnitz im Mittelalter. Einführung in des Geschossbuch Bitschens* [w:] „Mitteilungen des Geschichts und Altertums – Vereins zu Liegnitz" 1918 – 1919, t. 7.
56. Zum Winkel A., *Die Stadt Liegnitz seit der Einführung der Städteordnung in Jahren 1809*, Liegnitz 1913.
57. Zum Winkel A., Liegnitz, *Goldberg, das schöne Katzbachtal*, Berlin 1925.

7.2 ARTYKUŁY W CZASOPISMACH

1. Bandurska Z., *Architektura południowo – zachodniej dzielnicy Legnicy z końca XIX i początku XX wieku* [w:] „Szkice Legnickie", t. 12 (1984).
2. Bat S., Ludność żydowska na Dolnym Śląsku [w:] „ Rocznik Wrocławski" t. 5 (1961).
3. Bronsztejn Sz., *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej. (nieudana próba utworzenia skupiska)* [w:] „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", nr 2 (1991).
4. Firszt S., *Cmentarzyska i cmentarze legnickie* [w:] „Szkice Legnickie", t. 20 (1999).
5. Goliński M., *Żydzi w średniowiecznej Legnicy – problem lokalizacji w przestrzeni miejskiej*, [w:] „Szkice Legnickie" t. 28 (2007).
6. Helmrich A., *Die Bevölekerugsbewegung der Juden in Liegnitz von 1812 bis 1938* [w:] „Mitteilungen des Geschichts und Altertums – Vereins zu Liegnitz, Bd16" (1936 – 1937).
7. Krajewska M., *Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce* [w:] „Polska Sztuka Ludowa" nr 1 – 2 (1989).
8. Krajewska M., Kamieńska A., *Czas kamieni*, Warszawa 1982.
9. Krajewska M., *Cmentarze żydowskie- mowa kamieni*, „Znak", nr 2 – 3 (1983) i nr 339 – 340 (1983).
10. Krajewska M., *Domy wieczności*, „Poznaj swój kraj", nr 9 (1983).
11. Krajewska M., *Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia* [w:] „Polska Sztuka Ludowa", R. 43, nr 1 – 2 (1989).
12. Lubiak J., *Dom wieczności* [w:] „Wersja" nr 6/8 (1999).
13. Piluk P., *Chłód listopadowej nocy* [w:] „Wersja" nr 11 (1999).
14. Piluk P., *Dzieje Żydów w Legnicy* [w:] „Konkrety" nr 48, nr 49, nr 50, nr 51 (1998).
15. Piluk P., *Kamienne symbole* [w:] „Konkrety" nr 22 (1999).
16. Tannenzapf D.M., *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego w Legnicy: Zarys historyczny* [w:] „Szkice Legnickie", t.16 (1994).
17. Urbański M., *Obyczaje i wierzenia Żydów. Śmierć i pogrzeb w czasach najdawniejszych* [w:] „Mówią Wieki", nr 6 i 7 (1985).
18. Zum Winkel A., *Die Stadt Liegnitz im Mittelalter* [w:] „Mitteilungen des Geschichts und Altertums Vereins für die Stadt und Fürstentum Liegnitz", Liegnitz 1906 – 1908, t. 2.

7.3 ŹRÓDŁA INTERNETOWE

1. http://www.jewish.org.pl/index.php/pl/bwi-kalendarz-i-cykl-iycia-mainmenu-68/1196-vademecum-menora.html
2. Obszernie historię cmentarza żydowskiego w Kłodzku opisuje Tomasz Jamróg na stronie internetowej: www.kirkutkłodzko.pl

7.4 MASZYNOPISY

1. Teczka Ewidencyjna Cmentarza Żydowskiego w Legnicy jest dziełem zespołu specjalistów: Eugeniusza Czerniawskiego, Tadeusza Kozaczewskiego, Hanny Kozaczewskiej – Golasz i Małgorzaty Kubik. Została zrecenzowana przez Tadeusza Rutkowskiego, Warszawa 1982.
2. Teczka ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Ścinawie. Wykonał zespół: E. Czerniawski, T. Kozaczewski, H. Kozaczewska – Golasz, M. Kubin, Warszawa 1982. Maszynopis w posiadaniu Biura Dokumentacji Zabytków w Legnicy.
3. Wojtasik Ł., *Nagrobki i epitafia neoklasycystyczne we Wrocławiu*. Maszynopis w Instytucie Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego.

7.5 MATERIAŁY Z KONFERENCJI

1. Walerjański D., *Zatarty ślad – historia cmentarzy żydowskich w Gliwicach*, [w:] *Żydzi gliwiccy, materiały z konferencji*, Gliwice 2006.
2. *Z dziejów ludności żydowskiej na Śląsku*: materiały z sesji we Wrocławiu 10.12.VII.1988 , pod red. K. Matwijowskiego [w:] „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", nr 1, nr 2 (1991).